

OSMANLI DEVLETİNDE “ESKİ ESER” VE “ONARIM” ÜZERİNE GÖZLEMLER

EMRE MADRAN

I. GİRİŞ

Tüm uygarlıklar, kendilerinden önceki uygarlıkların ürünleri ile ilgilenmişler, bu durum değişik şartlarda olumlu ya da olumsuz davranışlar olarak belirebilmiştir. “Eski Kültür”e olan bu ilginin çeşitli nedenleri vardır¹. “Eski”ye duyulan ilgi, dini kökenli korku ya da saygı, sanatsal değer, ekonomik değer, kullanım değeri vb. birçok etmen hemen tüm ülkeleri taşınır ya da taşınmaz kültür varlıklarına karşı bir tavır takınmaya zorlamıştır. Bu tavrın her dönemde bilinçli olduğunu söylemek olası değildir. Günlük kullanım değerleri ağır basan taşınmazların işlevlerinin sağlıklı olarak sürdürülmesinde gösterilen özenin ana nedenleri arasında, genellikle “yararlılık” ögesinin yattığı söylenebilir. Ancak, özellikle Avrupa’da XII. yüzyıldan başlayarak koruma bilincinin gelişme sürecinde, “eskilik değeri”, “izlenim değeri”, “çevreye katkı” vb. çağdaş sözcüklerin yer aldığı görülmektedir. Ancak yorumlar çeşitlidir, yaklaşımlar kişiseldir, uygulamalarda çağın beğenileri ağırlık taşır.

Bu nedenlerle, “kişi” ile “anıt” arasındaki ilişkiler tarih boyunca oldukça karmaşık olmuştur². Moral değerler, gelenekler, yaşam biçimi, beğeniler, vb. etkenlerin şekillendirdiği “dünya görüşü” bu ilişkilerin anahtarlarını belirler. “Koruma” olgusunun çağlar boyunca çeşitlilik göstermesi de bu değişkenlerden kaynaklansa gerektir. XII. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonuna değin birçok özgün mimari yapıtı ve bunların yer aldığı kent ve kasabaları yaratan ya da yenileyen Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı İmparatorluğu’nda da doğal olarak kendinden önceki ya da kendi tarafından oluşturulan kentsel ve mimari değerlere karşı belirli tavırlar oluşmuştur. Bu tavırların incelenmesi, korumanın mali, idari, teşkilat vb.

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.:

Cevat ERDER; Tarihi Çevre Kaygısı, O.D.T.Ü., Mimarlık Fakültesi, Yayın no. 21, Ankara, 1971.

Cevat ERDER; Tarihi Çevre Bilinci, O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Yayın No. 24, Ankara, 1975.

² Aynı; Her iki yapıtın birçok bölümünde konu örneklerle verilmektedir.

boyutlarına ilişkin bilgilerin derlenmesi, bugüne hangi aşamalardan geçilerek gelindiğinin anlaşılması bakımından önem taşır.

II. YÖNTEM

Bu araştırmanın bir derleme ve deneme niteliğinde olduğu unutulmadan bazı önkabuller yapılmıştır. Bu önkabuller 2 başlık altında toplanmıştır:

II. 1. Zaman sınırları:

Anadolu-Türk Sanatı, "Birinci Beylikler" olarak adlandırılan Mengüceklı, Saltuklu, Artuklu vb. toplulukların siyasal güç kazanmalarıyla başlamıştır.

Bu nedenle, araştırma konusu yapı, kurum ve belgeler bu dönemden başlayarak seçilmiş ve incelenmiştir. XVIII. yüzyılın sonunda başlayan, ve XIX. yüzyılda hemen tüm sektörlerde ve bağlı kurumlarında etkisini gösteren "Batılılaşma" ise araştırılan dönemin sonu olarak kabul edilmiştir. Çünkü, özellikle Tanzimat'tan sonra, kurumlarda, örgütlenme biçimlerinde, beğenilerde ve bunun sonucu olarak uygulamalarda köklü değişimler başlayacaktır.

II. 2. Konu sınırları:

Bir dönemin "eski eser" ve "koruma" kavramı ve yaklaşımlarının incelenmesinde, onarım tasarımı ve uygulamalarına hangi kuramsal temellerin ve "tutarlılıklar" sisteminin egemen olduğunun saptanması çok önemli bir yer tutar. Bursa'nın ilk Osmanlı dönemi yapılarından Şehadet Camisi'ni, tümüyle XIX. yüzyıl beğenisine göre yeniden yaparcasına onaran; Topkapı Sarayı'nın çeşitli yerlerindeki müdahaleleriyle tüm devirleri birbirine karıştıran, buna karşın, birçok yapının "aslına uygun" onarımı konusunda "hükm-i şerif"ler çıkaran bir İmparatorlukta, onarımın ilkeler yönünde tartışılması kuşkusuz gereklidir. Ancak, bu çalışmada konunun teşkilat, mali ve kurumlaşma yönlerine değinilecek, "asar-ı atika"ya gösterilen "ilgi" ya da "ilgisizlik"ten örnekler verilmeye çalışılacaktır. Böylece, onarıma karar verilmesi, uygulanması ve sonuçlandırılması sürecindeki yönetim mekanizması konuyla ilgili kurum ve kişilerin niteliklerine ilişkin olarak derlenebilen bilgiler sunulmaya çalışılacaktır.

III. TAHRİBATIN NEDENLERİ

Frodl, "Onarım Tarihi, tahribin tarihi ile başlar" demektedir³. Bu nedenle, "onarım" işlemine girişmek için ürünün tahrip olması gerekir.

³ Walter FRODL; The History of Restoration (Teksir); ICCROM, 1971.

Tahribatı oluşturan nedenler ve buna karşı takınılan tavırlar “eski eser” bilincinin oluşum ve gelişiminin göstergesi, “onarım” olayının ise ana konusudur.

Osmanlı toplumunda, tahribatın nedenlerine ilişkin ana başlıklar saptamak olasıdır.

III. 1. *Bilinçsizlik - İlgisizlik:*

Belgelerin, özellikle anı ve gezi günlükleri ile Osmanlı tarih yazıcılarının eserlerinin incelenmesi sonucu⁴ Osmanlı toplumunun Anadolu-Türk Çağı Sanatı öncesi ya da kendi yaşadığı çağ öncesi mimarlık ve sanat yapıtlarına karşı takındığı genel tavrın, “ilgisizlik” ve “bilinçsizlik” sözcükleriyle anlatılabileceğini göstermektedir.

1554-1562 yıllarında Avusturya Elçisi olarak Türkiye’de görev yapan Ogie Ghiselin de Busbecq bu tür bir davranışı şöyle anlatır⁵:

“... Uğradığımız yerlerin hemen hepsinde birçok eski paralara rastladım⁶. Türklerin bazen bunları ağırlık olarak kullandıklarını gördüm. Bunların adı onların tabirinde ‘gavur mangırı’dır... Bu eski paralara olan merakım dolayısıyla kuyumcuları ziyaret ediyordum. Bunlardan birisi kendisinde bir müddet önce bir hayli eski para bulunduğunu, ancak bir işe yaramadıklarından eriterek kupa yaptığını söyleyince hayret ve üzüntü içinde kaldım...”

Bu tür bir tahrip bazan doğrudan devlet eliyle de yapılabilmektedir. 1788 yılında imparatorluk, ekonomik darboğaz karşısında kalınca, Şeyhülislam’dan “... kadın ziyneti ile altın ve gümüşlü silahdan maada altın ve gümüş eşya şer’an haramdır...” fetvası alınmış, herkes elindeki tüm altın ve gümüş eşyayı darphane’ye vermeye çağrılmıştır⁷. Bu işlem sırasında, yüzlerce hatta binlerce yıl süresince üretilmiş birçok sanat yapıtının yok olduğu rahatlıkla söylenebilir. Selçuklu ve Osmanlı Döneminde “derleme” inşaat malzemesi kullanılması bir anlamda koruma olarak görülebilirse de,

⁴ Osmanlı öncesi Anadolu-Türk toplumlarındaki onarım etkinliklerinin incelenmesinde belge eksikliği ortaya çıkmaktadır. Vakfiyeler ve bazı onarım kitabeleri dışında, Osmanlı döneminin bilgi ve belge zenginliğinin bulunmaması, araştırmanın XIV.-XVIII. yüzyıllar arasında yürütülmesinde etkin rol oynamıştır. Ancak, Selçuklu ve Beylikler dönemi vakfiyelerinde onarım ile ilgili ilk hükümlerin bulunması ve Osmanlı vakfiyeleri için bir başlangıç oluşturmaları VI. bölümde incelenmelerini gerekli kılmıştır.

⁵ O.G. de BUSBECQ; Türkiye’yi Böyle Gördüm; Tercüman 1001 Temel Eser: 31; s. 56.

⁶ Bu paraların Bizans İmparatorluğu’na ait olduğu anlaşılmaktadır.

⁷ İsmail CEM; Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi; Cem Yayınevi, İstanbul, 1971; s. 195-196.

bir anlamda ilgisizlik sonucu tahribat olarak yorumlanabilir. İnciciyan⁸ Hipodrom'un taşlarının Süleymaniye Camisi inşaatında, sütunların bir kısmının levha halinde kesilerek hamamların zemininin döşenmesinde kullanıldığını anlatır. Yine Süleymaniye Külliyesi yapımı sırasında gerek İstanbul, gerekse imparatorluğun diğer yerlerinden, eski kültürlerle ait birçok malzemenin getirilerek kullanıldığı çeşitli hükümlerden anlaşılmaktadır⁹. Bu konudaki ilgisizliköylesine ileri gitmiştir ki, bir başka cami'nin taşının sökülüp başka yerde kullanılmasında bile sakınca görülmemiştir¹⁰. Aynı hükümde, sökülen mermerin yerinin onarımı için ayrıca ödenek gönderildiği de hatırlatılmaktadır. Çanakkale'nin güneyinde yer alan Alexandria Troas öreninin mimari parçaları, İstanbul'da XVI. yüzyılda çeşitli inşaatlarda kullanılmıştır¹¹. Yine, örenlerde hazine olduğuna inanan kişilerin tahribatları¹² günümüzde de aynı hızla sürmekte ve tümüyle bilgisizliği göstermektedir.

Bu tür tahribatın dinsel bağnazlıkla ilgisi olmadığı, bir diğer deyişle salt İslam öncesi yapıtları kapsamadığı, tümüyle kayıtsızlığa dayandığı, İslam dönemi yapıtlarının yine müslümanlar tarafından tahrib edilmesi ile kanıtlanmaktadır. Anadolu Selçuklu Devleti döneminde yapılan Konya Surlarının 19. yüzyılda tümüyle yıkılarak taşların bir bölümü ile bugünkü Hükümet Konağı'nın yapılması¹³, İstanbul'da Zeyrek İmaretinden bazı

⁸ P.G. İNCİCIYAN; 18. Asırda İstanbul; İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü Yayınları: 43, İstanbul, 1976; s. 63 ve s. 70.

⁹ Ömer L. BARKAN; Süleymaniye Cami ve İmaretini İnşaatı; Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi, Ankara, 1979; Cilt II, s. 11-31.

Buradaki birçok "hüküm-i şerif" bu konuyla ilgilidir.

¹⁰ Aynı., s. 25; Kocaili Sancağı Beyi ve İznik Kadısına gönderilen bir hükümde şu satırlar okunmaktadır: "Bundan akdem İznik'de vaki olan merhum Hayrüddin Paşa Mescidinde şemse döşeme somaki mermer çıkarub mahriyye-i İstanbul'da bina olunan imaret-i amiriye göndermek için..."

¹¹ Edward RACZYNSKI; 1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat; Tercüman 1001 Temel Eser: 150, İstanbul, 1970; s. 112.

¹² Clement HUART; Mevleviler Beldesi Konya; Tercüman 1001 Temel Eser: 123, İstanbul 1978; s. 55.

1891 yılında İstanbul'dan Konya'ya giden Huart, Aizanoi'deki izlenimlerini şöyle anlatır:

"... Bu tapınağın hiç olmazsa bu kadar dahi ayakta kalabilmek için neler çektiğini hiçbir yolcu bilmez..."

Bütün doğu ülkelerinde olduğu gibi buralarda yaşayanlar da sütunların altında hazineler yattığına inanmışlardır. Kazma kürekle devrilemeyen mermerler, etraflarında yakılan ateşlerle patlatılmış..."

¹³ Aynı; s. 102.

mermerlerin alınarak, Süleymaniye Camisi inşaatında kullanılması¹⁴, az da olsa saptanabilen örnekler arasındadır.

Atina Akropolindeki İngiliz yağması, İmparatorluk yönetiminin eski eser konusundaki bilinçsiz ve kayıtsız tutumunun sonucudur. Lord Elgin’in 1810’larda özellikle Parthenon’da yaptığı bilinçli tahribat “... üzerinde yazı ya da resimler bulunan birkaç taşı Akropol’den alıp Londra’ya götürmesine kimse mani olmasın...” şeklindeki bir fermana dayanır¹⁵.

III. 2. *Din faktörü*

Osmanlı toplumunda Devlet-Din ilişkileri oldukça karmaşıktır¹⁶. Ancak genel yönetimin “şeriat” esasları üzerine kurulduğu geçerli bir görüştür. Teokratik bir devlet olmasına karşın, imparatorluk içindeki İslamiyet dışı dinlere hoşgörü ile yaklaşan, “gayri müslim”lere çeşitli haklar tanıyan yönetimin, sanat eserlerine takındığı kimi tavırlarda bir hoşgörü eksikliği izlenmektedir.

Saptanabilen bazı örnekler “din” ögesinin, kimi hallerde, bilinçli bir tahribe yol açtığını göstermektedir:

XV. yüzyıl sonlarında II. Beyazid döneminde Michel Anġelo’nun İstanbul’a çağrıldığı bilinmektedir. Bu çağırımı kabul etmemesine, Padişahın güzel sanatlara olan ilgisizliği, hatta babası zamanında sarayda toplanan çeşitli resim ve güzel eşyayı dışarıya attırması ya da sattırması gösterilir¹⁷. II. Osman (1754-1757) “kafir elinden çıkmıştır” diye, sarayda birikmiş tablo, vazo, mobilya gibi, kaynağı Batı olan bazı eşyayı saray dışına çıkarttırmıştır¹⁸.

Busbecq 1560 yılında İznici ziyaretinde şu olaya tanık olmuştur¹⁹:

“.... Orada bulunduğumuz sırada işçiler yer altından pek bozulmamış bir asker heykeli çıkarmışlardı. Ama çekiçleriyle hemen heykeli parçaladılar. Üzülüğümüzü görünce gülererek: “Hristiyanlar gibi ona tapılmasını ve dua edilmesini mi istiyorsunuz” dediler. Bu satırlar bir devlet politikasının göstergesi olmasa bile, kimi kişilerin anlayışını yansıtmaları bakımından değerlendirilmelidir.

¹⁴ BARKAN, 1979; s. 26.

¹⁵ Mustafa CEZAR; Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi; İş Bankası Kültür Yayınları; 109, İstanbul, 1971, s. 216.

¹⁶ Bu konudaki çok ayrıntılı gözlemler için bkz.:

Muzaffer SENCER; Osmanlılarda Din ve Devlet; Erk Yayınları, İstanbul, 1974.

¹⁷ Halil EDHEM; Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu; Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.

¹⁸ CEZAR, 1971; s. 8.

¹⁹ BUSBECQ; s. 52.

Sanat yapıtlarının dinsel kökenli yargılar sonucu yok edilmesi salt Hristiyan eserlerine takınılan bir tavır değildir. İslam dini içerisindeki mezhep ayrılıkları da gariptir ki oldukça geniş tahriplere neden olmuştur. 1626 yılında Hüsrev Paşa'nın İran Seferinde Hasan-Abad'da Cennet Bahçesi adlı bir sarayın nakışları ve süsleri yağmacı askerler tarafından bozulmuş, kapılar ve pencereler koparılarak harap edilmiştir²⁰. Yine aynı seferde çeşitli kentler, bağ ve bahçeler ateşe verilmiş, yıkılmak istenen çeşitli binalar, Şeyhülislam'ın "şefa'at edüp", "bu yapılar aslında ehl-i sünnet binasıdır, yıkılmaması daha doğru olur" demesiyle Padişah'ın da onayıyla tahrib edilmemiştir²¹. Bu ve benzeri durumlar, siyasal çekişmelerle de desteklenen mezhep kavgalarının boyutunu göstermektedir²².

III. 3. *Bilgisizlik:*

Yukarıda sayılan örnekler ve karşılaşılan tavırların arkasında çoğu kez bilgisizliğin yattığı izlenmektedir. Özellikle eski çağ kültürleri konusundaki bilgisizlik, bu alana ilgi duyulmasını önlemiş olmalıdır. 1840'larda Ninova'yı kazarken Paul-Emili Botta'ya en çok güçlük çıkaran kişilerden biri olan Bağdat Valisi, kazı olgusunu "altın aramak" olarak gördüğü için bu işe karşıydı²³. 1845'te Nimrud Höyüğünü kazın Henry Layard'a yörenin kuvvetli kişisi Şeyh Abdurrahman şöyle sesleniyordu²⁴:

"... Ey Bey, bu taşlarla ne yapacağını bana söyle. Bu kadar bin keseyi böyle şeyler için harcamak? Acaba söylediğin gibi senin milletin bunlardan ilim mi alacaklar, yoksa muhterem kadının anlattığı gibi, öteki kafirlerle birlikte tapınsın diye bu putlar kraliçenin sarayına mı gidecek?"

III. 4. *Parasal Kaynaklarda Azalma:*

Anadolu-Türk Sanatının oluşmasında en büyük etkenlerden biri "Vakıf" kurumudur. Bu kurumun hukuksal, ekonomik, sosyal ve dini yönleri incelenirken, XIII. yüzyıldan itibaren, mimari yapıtların yaratılmasında en önemli kaynak oldukları, mimarlara "ilham" ve "yön"

²⁰ Naima Tarihi; Zuhuri Danışman Yayını, Cilt: 3, s. 1082

²¹ Aynı, s. 1314.

²² Buna karşın yine aynı Osmanlı, XIV. yüzyılın sonunda, Çanakkale İli, Ayvacık İlçesi, Tuzla yöresinde Murat I. döneminde yapılan caminin giriş kapısı üzerinde, Eski Yunanca yazıt içeren bir mimari parçayı lento olarak kullanmakta sakınca görmemiştir.

²³ C.W. CERAM; Tanrılar, Mezarlar, Bilginler; Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969; s. 203.

²⁴ Aynı, s. 238.

verdiği sık sık belirtilmiştir²⁵. Sosyal güvenlik kurumlarının varlığı, toprak mülkiyetinin devlette olmasına bağlanmakta, bu gelirin bir bölümünün Vakıflar aracılığıyla bu kurumlara ve bayındırlık hizmetlerine bırakılmasıyla sistemin işletildiği ileri sürülmektedir. 1490 yılında ülkenin en büyük 7 imaretinin toplam geliri olan 3 milyon akçenin %80’ini, bu vakıflara ayrılan “miri” toprakların ödediği vergi sağlamaktadır²⁶. 1550 yıllarından sonra devletin kaynakları kurumaya yüz tutarken, gereksinimleri giderek artmaktadır. 1597 yılında devletin gideri, gelirinin 3 katı olmuştur²⁷. Para değerindeki düşüşe karşılık, nakdi vergilerin hep aynı ölçülerle toplanması sonucu vakıfların gelirleri aynı kalmakla beraber gücü sürekli düşmektedir²⁸.

Bunun yanı sıra, XVII. yüzyıldan başlayarak devletin ekonomik görevlerini yerine getirmedeki güçsüzlüğü, düzen ve kurumların bozulmasının nedenlerinden biridir. Bu durumu düzeltmek için “miri” vakıfların gelirleri 1622 yılından itibaren hazineye alınmış, ancak bu da olumlu sonuç vermemiştir. Vakıf gelirlerindeki azalma yüzlerce sosyal hizmet kurumunu kapanmaya mahkum etmiştir²⁹. Ayrıca toprağın mülkiyetinde ve kullanım biçiminde devlet aleyhine olan değişimin de vakfa gelir sağlayan mülkleri olumsuz yönde etkilediği söylenebilir³⁰. XVIII. yüzyılda Vakıf kurumundaki bozulmaların mimarlık yapıtlarının onarımına olumsuz etkilerini Mustafa Nuri Paşa (1824-1890), Netayic-ül Vukuat adlı ve İmparatorluğun kuruluşundan 1841 yılına dek geçen devreyi anlatan eserinde şunları söylemektedir³¹:

“... Vakfı kötüye kullanmaların bir türlü de ferağ ve intikal harçlarının ve pey vermelerin yarısı mütevellî ve katiplere verilir, öteki yarısının evkaf hazinesinde bırakılmasıdır. Bu yolun izlenmesinde amaç, sözde bu paralar evkaf hazinesinde birikecek, onarım gerektiğinde, o onarım bu biriken paralardan harcanacaktı. Oysaki evkaf hazinesinde birçok bürolar ve pek çok memuriyetler kurulmuş olduğundan... Vakıfların birikmiş paraları çarçur ediliyordu.

²⁵ Ömür BAKIRER; “Vakfiyelerde Binaların Tamirâtı ile ilgili şartlar ve bunlara uyulması”; *Vakıflar Dergisi*; Sayı: X, s. 113, dipnot: 1.

²⁶ CEM, s. 97.

²⁷ Aynı, s. 147.

²⁸ Aynı, s. 124.

²⁹ Aynı, s. 194.

³⁰ Aynı, s. 203.

³¹ MUSTAFA NURİ PAŞA; *Netayic-ül Vukuat*; Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt III-IV, s. 285.

Hayrat yapılarının onarım gerektirdikleri, mahalleliler ve mütevelliler tarafından Evkaf Nezaretine haber verilmedikçe vakıfların birikmiş paraları defterde gözükmüyor idiyse de, veznede hiç para bulunmadığından, zorunlu olarak bu tür onarımlara yardım parası istekleri geçiştirilir oldu.

Tanzimat-ı Hayriye'nin ortaya çıkmasıyla... vakıf toprakları maliye hazinesi tarafından zaptedilip öşrü alınmaya başlandı... bu gelir aylara bölünüp vakıflara verilir... daha sonra devlet bütçesinde açık görüldükçe, azalta azalta vakıflar gelirleri gerçek gelirlerinin dörtte birine indirildi... Camilerin gelirlerinin çoğu vakıf toprakları gelirleri olduğundan, pek çok hayır sahiplerinin yaptırdıkları hayırların, kendi hallerine bırakılıp yıkıldığını herkes görmektedir.”

Bilgisiz kişilerin parasal kaynakları yetersizliğe itmesiyle ilgili örnekleri çeşitli arşiv belgelerinden de izlemek olasıdır.

- Müteveli, vakfın parasını “... bir mikdarın müderrislik vazifesi ve bir mikdarın tevliyet ve nezaret vazifeleri deyu... ve bir mikdarın dahi cami ve mescid mürtezikalalarına verüp...” harcamış ve onarım için hiçbir gelir kalmamıştır³².

- Müteveli, onarım için “mal-i vakf”tan para almış, ancak bunu kendi işlerine harcamıştır. Bir “hükm-i şerif”le kendisinden geri alınması istenmektedir³³.

- Camiye gelir sağlanması için inşa edilen dükkanlara mütevellinin bilgisizliği yüzünden, çeşitli kimseler sahip çıkmış, onarım için bu gelir gerektiğinde, dükkan sahipleri vermek istememişlerdir³⁴.

III. 5. *Tabiatın tahribi ve Şehirleşme*

Tarihsel çevrenin tahribinde en önemli nedenlerden biri de doğa ve çevre koşullarıdır. Doğa koşulları ve doğal afetler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde birçok yapının tahribine hatta tümüyle yok olmasına neden olmuştur.

Örneğin, 13/14 Eylül 1510 gecesi İstanbul'da çok şiddetli bir deprem olmuş 5000 kişi ölmüş, 109 cami ve mescitle 1300 ev yıkılmıştır. Küçük kıyamet olarak anılan bu depremden sonra İstanbul'da büyük ölçüde onarım ve yeni yapım etkinlikleri başlatılmıştır. Osmanlı kaynaklarına göre 2 ay 4 gün süren bu etkinliklerde, ev başına 20'şer akça toplanmış, Anadolu

³² Muzaffer ERDOĞAN; “Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri” *Vakıflar Dergisi*, VII, (1968), Belge: 90.

³³ Aynı, Belge: 36, 1115 H. (1703 M.)

³⁴ Aynı, Belge: 53, 1126 H. (1714 M.)

ve Rumeli’den 77.000 işçi ve 3000 usta getirilerek “imar” ve “onarım”da görevlendirilmiştir³⁵.

Bursa Kadı sicillerindeki bir belgeden, 1674 yılındaki bir depremden zarar gören Emir Han’ın portalinin hemen bulunan parasal kaynakla onarıldığı anlaşılmaktadır³⁶.

1646 yılındaki depremden dolayı büyük bir bölümü yıkılan Van Kalesi’nin onarımının öncelikle yapılması için ilgililere İstanbul’dan çeşitli fermanlar gönderilmiştir³⁷. Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla deprem vb. doğal afetlerde, onarımın hemen yapılması için gerekli önlemler alınmakta, normal bir onarım için izlenmesi gereken süreç ile kurallara uyum aranmamaktadır, ilk yardım (alışılmışın dışında olarak) hazineden yapılmakta, kişilerden para toplanmakta, yörenin “eşrafı” yardımcı olmaktadır³⁸.

Osmanlı kentlerinin görünümünün değişmesinde, ya da bir başka deyişle yenilenmesinde yangınların rolü büyüktür³⁹. Çoğunlukla nedeni “insan” olan bu “afet”. Özellikle İstanbul başta olmak üzere birçok kent ve kasabada yapıların yok olmasına, birçoğunun ise orijinallliğini kaybetmesine yol açmıştır. Özellikle ahşap yapı malzemesine dayalı sivil mimarimizde yangın nedeniyle belirli dönemlerden önceki örneklerle rastlamak çok zor olmaktadır⁴⁰.

Bu tahrip öyle boyutlara ulaşmıştır ki, Osmanlı döneminde tarihe geçmiş birçok yangın vardır. Örneğin 1660 yılındaki Büyük İstanbul Yangını’nda 120 saray ve konak, 40 hamam, 360 cami ve mescid, birçok medrese, tekke, kilise, pek çok ev yanmıştır⁴¹.

³⁵ İsmail Hami DANIŞMEND; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi; Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, Cilt I, s. 416.

³⁶ Ekrem Hakkı AYVERDİ; Osmanlı Mimarisinin İlk Devri; İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü; 57; İstanbul 1966, s. 97.

³⁷ Naima Tarihi; Cilt 4, s. 1762.

³⁸ ERDOĞAN, 1968; Belge: 19, İzmir’de Bıyıklı-Zade Camisinin 1100 H. (1688 M.) tarihindeki depremde yıkılması üzerine paranın doğrudan “haremeyn malinden” verilmesi için gerekli işlem yapılmıştır.

³⁹ Yangınlar konusunda çok ayrıntılı bilgiler şu araştırmada yer almaktadır:

Mustafa CEZAR; “Osmanlı Devrinde İstanbul’da Yangınlar ve Tabii Afetler”, *Türk sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I* (1963), s. 327-414.

⁴⁰ Mudanya’da “Kenan Evi” olarak bilinen 1640 M. tarihli konut, Anadolu’da tarihi saptanabilen en eski sivil mimarlık örneklerinden biridir.

⁴¹ CEZAR, 1963; s. 338.

Yangınların çoğalması sonucunda, yapıların ahşap yerine kargir yapılması için çeşitli fermanlar çıkarılmıştır. 1696 yılında İstanbul Kaymakamına yazılan bir hükümde⁴²:

“.... müceddeden hane ve dükkan ahşap yerine kargir murad idenlerden bi ferde elvah ve pedavra ile binaya ruhsat verilmeyüb afet-i harikten mahfuz olmak için veçh-i meşruh üzere diyar-ı Halep ve Şam ve sair Anadolu’da olan ebniye gibi herkes haline göre kaşi ve kireç ve çamur ile bina eyleyüb...” demektedir. 1718 yılında da İstanbul çok büyük bir yangın geçirmiştir. Yabancı kaynaklarda 51.000 ev, 2283 dükkan, 171 cami, 152 saray ve 1601 mektebin harap olduğu bildirilen bu yangın sonunda, dini yapıtların daha kötü duruma düşmemesi ve yıkılmalarının önlenmesi için bir envanter düzenlenmiş, onarımı yapılamayacak durumda olanların yerine yenilerinin yapılması, devlet erkanı ve zengin kişiler tarafından üstlenmiştir⁴³.

Bu bölümde sayabileceğimiz bir başka neden de, “İmar hareketleri”-dir. Örneklerini şimdilik İstanbul ve Edirne gibi büyük kentlerde görebildiğimiz ve genellikle büyük külliyelerin yapımı için gerekli kamulaşturmalar, aynı zamanda bazı nitelikli yapıların tahribine neden olmuştur. Sultan Ahmet Külliyesi (1620) için gerekli alanın sağlanması⁴⁴, Süleymaniye Külliyesi (1550-1557) için yapılan kamulaşturmalar⁴⁵ önceki devirlere ait birçok yapının yıkılmasını gerektirmiştir. Bu tür yıkım ve yeniden yapımlara İmparatorluğun diğer kent ve kasabalarında da rastlanacağı mutlaktır.

Tüm bu tahribata karşın, birçok anıt niteliğinde yapı ve sivil mimarlık örneği günümüze kadar gelebilmiştir. Bu durum “onarım”, “koruma”, “eski işlevini sürdürmesi için onarım”, “yeni işlev vererek yeniden kullanım” vb. işlemlerin, hiçbir dönemde belirli bir düzeyin altına inmeden sürdürüldüğünü gösterir. Ancak, bu işlemlerin, “eski eser”, “kültür mirası”, “tarihsel çevre”, “restorasyon”, “sağlıklaştırma” gibi oldukça yeni kavramlara mı dayandığı, ya da başka nedenlerle ve kimi hallerde doğal olarak mı yerine getirildiği sorularına cevap aramak gerekir. Böylece, konu, bu davranışların örneklerle incelenmesine gelmektedir.

⁴² Aynı; s. 345.

⁴³ Aynı; s. 347.

⁴⁴ Zeynep NAYIR; Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690); İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1975; s. 36-37.

⁴⁵ BARKAN; 1979.

IV. ESKİ ESER VE KORUMA POLİTİKALARI

Özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde “tahrip-koruma” olayı çerçevesinde görülen davranışlardaki çelişkiler ilgi çekicidir. Koruma için oluşturulan büyük kurumlar, izlenen “şer’i” yöntemlerdeki düzen ve tam mükemmeliyet, özellikle “dini” ve “hayri” eserlerin onarımı ya da “ihya”sı için gösterilen titizlik, tahrip nedenlerinin bir bölümü ile çelişkili görülmekte, tahrip nedenleri arasında sıraladığımız “bilinçsizlik” yerine “ilgisizlik” ve “bilgisizlik”ten bahsetmenin daha doğru olacağını göstermektedir.

Çünkü, aşağıda sıralanacak örneklerle, tahrip konusunda verilen hemen aynı dönemlere ait örnekler arasındaki tutarsızlıklar, ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında azalmağa başlayacaktır. Cezar⁴⁶, bu konuda, ilk müze kurulmadan önceki gelişmeler hakkında şu gözlemleri yapmaktadır:

“- Yabancılar, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında kazılar yaptığı sırada, Türk halkı ve muhtemelen idarecilerin çoğunluğu eski eserler hakkında bir fikre sahip değil gibiydi,

- Bu konuda gösterilen çabalara ilişkin doyurucu cevaplar bulmak kolay değildir,

- Eski esere ilgi duyulduğuna ilişkin dokümanlar bulmak, I. Abdülaziz devri başlarından itibaren olasıdır.”

Necva Akçura, “Eski Eserler Hukuku” konusundaki araştırmasında⁴⁷ “... taşıdıkları sembolik değerler açısından özellikle dini ve askeri olmak üzere, sanat eserlerinin korunageldiğini biliyoruz. Fakat yaşayan geleneklere ve değer yargılarına dayanan bu tip koruma, taşıdıkları tarih-bilim-sanat değerleri dolayısıyla topluma yararlı bazı eşyaların değerlendirilmesini gözönünde tutan, ileriye dönük bir korumadan farklıdır” demektedir. Buldukları devrin değer anlayışına bağlı olsa da, kendilerine gösterilen özen salt “kullanılma” değerlerinden kaynaklansa da, “eski” ögesinin ve “sanat” değerinin, bu yapıları günümüze ulaştıran Osmanlının tutumunu etkilediğini söyleyebiliriz⁴⁸. İmparatorluğun kurulma ve gelişme yıllarından itibaren eski eserlere ve korumaya ilgi duyulduğuna ilişkin örnekler vardır. Bunlar, “yapılar kullanıldıkları için,

⁴⁶ CEZAR, 1971; s. 225.

⁴⁷ Necva AKÇURA; Eski Eserler Hukuku (Teksir); O.D.T.Ü.

⁴⁸ Daha da ileriye giderek, korumayı sağlayan ana kurum olan “Vakıf”ın kökeninde, yapıları daha sonraki nesillere iletmek anlayışının yattığını söyleyebiliriz.

yararlı oldukları için doğal olarak korunur”un ötesinde, geleneklere bağlılıkla da açıklanamayan, başka bazı öğelere dayalı davranışlardır⁴⁹. Fatih Sultan Mehmet’in 29 Mayıs 1453 günü Ayasofya’ya girdiğinde gösterdiği davranışı, o anda yanında bulunan Tarihçi Dursun Bey şöyle anlatır⁵⁰:

“Vakta ki bu binay-ı hasisün tevabi ve levahikin harab-u yebab gördü, alemün sebatsızlığın ve kararsızlığın ve ahır harab olmasın fikridüp....”

Fatih’in eski eserlere olan bu saygısını Ubicini de doğrulamaktadır⁵¹:

“Türkler Ayasofya’nın bu Grekçe adını muhafaza ettikleri gibi, binaya da saygı göstermişlerdir, Konstantiniye’nin düştüğü gün ünlü yapının önünde atından inen Fatih Sultan Mehmet bir askerin avludaki mermerleri kırdığını görür, “Ganimetleri size bıraktım, fakat binalar benimdir” der..”

Yine Fatih’in, kullanılmayan yapıların harap hale geleceği kaygısından kaynaklanan ve “... (evlerin ve kasırların) tamiri ve mamur olması asıl muradımızdır...” sözü ile açıkladığı bir davranışı, çevre ölçeğinde koruma için aldığı, çok mükemmel bir tedbiri göstermesi bakımından ilginçtir⁵².

Bu tutumun bilinçli olduğu bir gerçektir. Ancak bu bilinç, korumaya yönelik olmasının yanı sıra, mevcut yapı stokundan en üst düzeyde yararlanma isteğinin, devletin kaynaklarını ve mal varlığını en iyi şekilde kullandırmak politikasının da bir göstergesi olmalıdır.

Mimar Sinan, Tezkiret-ül Bünyan’da şu anısını anlatır⁵³:

“İstanbul’a su getirme çabaları sırasında dereleri kazarken, toprak altından yekpare mermer oluklar çıkıyordu. Bir müddet sonra o kadar

⁴⁹ Bu davranışın arkasındaki ilginin “eski” ve “değerli” gibi öğelere dayandırılması, örneklerin incelenmesi sonucunda artık yadırganmayacaktır.

⁵⁰ DANIŞMEND; Cilt 1, s. 260.

⁵¹ F.A. UBICINI; 1855’de Türkiye; Tercüman 1001 Temel Eser: 98, İstanbul 1977; s. 78.

⁵² TURSUN BEY; Fatih’in Tarihi; Tercüman 1001 Temel Eser: 21; s. 59-60.

İstanbul’un fethinden sonra, Fatih “... Her kim kendi arzusu ile gelip keferenin boş ve sahihsiz ev ve araziye sahip olursa evi kendi mülküdür...” şeklinde bir buyruk çıkartarak, birçok kişinin kente yerleşmesini sağlar. Ancak, yeni bir buyrukle bu kez araziden kira alınmasını, çünkü vakıf olduğunu söyler. Bunun üzerine başlatılan işlemler sonucu, birçok kişi kirasını ödeyemeyeceği evi bırakıp, kendine daha uygun bir yapıyı mülk edinir. Mülkü önce karşılıksız verip, sonra da kira istemesini garipseyenlere Sultan şu açıklamayı yapar: “... Mukataa (kira bedeli) yazdırmaktan muradım mal değil idi... Mülk edinme hırsı ile akılsız ve soysuz bir kimse fazla miktarda ev ve bahçe tutmuş. Böylece o ev ve kasırlar bakımdan uzak olup harabe olmaya yüz tutacaktır... Böylece mukataa yazılmasını teklif ettim. Herkes tahammülü nisbetinde eve ve mala sahip olsun...”

⁵³ “Mimar Sinan’ın Hatıraları”; *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı: 6, Temmuz 1966, s. 44.

mermer çıktı ki, Saadetli Padişah görmek için yeniden teşrif buyurdular. Bu eski eserleri hırpalamadan toprak altından çıkardığım için iltifat ettiler.”

Bu alkışlanacak davranışın, bir beğeni ya da meraktan kaynaklanan ilgi sonucu oluştuğu söylenebilir. Çünkü, Padişah, kendi adıyla anılacak yapı grubu için İskenderiye’den, Baalbek’ten, Zeyrek İmaretinden, “Eski İstanbulluk”tan⁵⁴ ve diğer örenlerden derleme taşlar gönderilmesini talep etmiş, bunun için birçok fermanlar yazılmıştır⁵⁵.

Batılılaşma dönemine kadar geçen sürede “eski”ye duyulan belirli düzeydeki ilginin en azından “merak” olarak nitelendirilebileceği meydandadır. Naima, 1000-1070 H. (1591-1659 M.) yılları arasındaki olayları anlatan ünlü tarihinde Bergama’dan bahsederken⁵⁶ “... ol diyarda sanatkarane mermer ve büyük direkler ki sade ve nakışlı mermerlerdendir, pek çoktur...” demekte, bunların “... halk dilinde meşhur ve ol memleket halkının dilinde tevatüre vardığım...” vurgulayarak, antik kalıntılara ilginin “tevatür” ile eşit olduğunu belirtmektedir.

Antik çağ eserleri ile ilgilenmek üzere 1814 yılında Osmanlı ülkesine gelen Polonyalı Kont Edward Racyznski, Truva yöresinde gezerken, yöre halkının eski eserlere olan ilgisini şöyle saptamıştır⁵⁷: “... Köylünün birinden bir müddet önce bu civarda bulduğu topraktan yapılmış antik bir büst satın aldım. Çevre halkı burada sık sık eski para, toprak, mermer veya tunçtan yapılmış figürler buluyor. Topraktan çıkardıkları bu asar-ı antikalara Avrupalılara ve bilhassa meraklısı İngilizlere fahiş fiyatla satmasını biliyorlar...” Evet, bu anlatım, halkın, toprak altındaki “eski” de “birşeyler” olduğunu anladığını, en azından gelir getirici bir kaynak olduğunun bilincine vardığını gösteriyor. Ancak bu anlayış, eski eserin gerçek değerinin anlaşılmasından değil, ona karşı belirli bir talep olmasından kaynaklanmaktadır⁵⁸.

V. ONARIM VE KORUMA SEBEPLERİ:

Osmanlı İmparatorluğunda koruma, onarma, yenileme gibi etkinliklerde moral değerler ağırlık kazanmaktadır. Son 30 yılın teorik

⁵⁴ Çanakkale’nin güneyinde “Alexandria Troas” örenyeri.

⁵⁵ BARKAN, 1979; s. 11-31.

⁵⁶ Naima Tarihi, Cilt: 3, s. 1191.

⁵⁷ RACZYNSKI; s. 114.

⁵⁸ Bu davranışı ülkemizin kırsal kesiminde bugün de aynen izlemek olasıdır. Eski eser bulan ve satan kişilerle yapılan temaslar, o kişinin “korunması gerekli kültür varlığı” vb. sözcüklerle hiç ilgilenmediğini, eşyanın salt satış değerine dayalı bir “piyasa ilgisi” içinde olduğunu göstermektedir.

gelişmelerinden doğan “eskilik”, “belgesellik”, “nadirlik”, “izlenim”, “kullanılma” gibi değerleri, doğal olarak o dönemde, koruma nedenleri arasında bulamıyoruz. Kimi hallerde “eskilik”, bir çok durumda ise “kullanılma”, o yapıya bir onarım önceliği kazandırmaktadır.

Burada toplumun yaşam biçimi, inanışları, gelenekleri, kültür değerleri ve beğenileri ön planda gözükmektedir.

İmparatorluk'ta, onarım nedenleri arasında şu başlıkların ağırlık kazandığı söylenebilir:

V. 1. *Dini anlayışlar*

Osmanlı toplumu için din çok önemli bir öğedir. “Osmanlı devletine şekil veren, niteleyen, görevlerini, yöntemlerini belirten kaynak, Türklerin devlet kurma yetenekleriyle, Kur'an ve İslam düşüncesidir⁵⁹”. Kur'an, dini husus ve görevleri belirlemenin ötesinde, toplum düzenine ilişkin birçok kural getirmiş, çeşitli kurum ve yasalar Kur'an ve İslam hukukuna göre şekillenmiştir.

Özellikle dini nitelikli yapıların onarımında “din” ögesi ağırlık taşır. Kur'an'ın Tevbe Suresi'nin 18. ayetinde:

“Allahın mescitlerini sadece, Allaha ve ahiret gününe inanan, namaz kılan, zekat veren ve ancak Allah'tan korkan kimseler onarır. İşte onlar doğru yolda bulunanlardan olabilirler” denmektedir. Yine aynı surenin başka bir ayetinde:

“Putu tapanların Allahın mescitlerini onarmaları gerekmez. Onların işledikleri boşa gitmiştir, cehennemde temelli kalacaklardır” denmektedir.

“Tanrı buyruğu”nu herşeyin üstünde tutan bir toplumda, “onarım” ın ancak “imanlı” kişilere tanınan bir hak olduğu böylece belirlenirse, bu hususun yapıların sürekliliğinin sağlanmasında çok önemli bir etken olduğu düşünülebilir. Meşhur İstanbul yangınlarında, yanan yörelerde ilk onarılan yapılar camiler ve mescitlerdir⁶⁰. 1573 yılında Ayasofya'nın onarımı için II. Selim tarafından ilgililere gönderilen hüküm şu sözcüklerle başlar:

“... İstanbul Kadısına ve Ayasofya Mütevellisine hüküm ki: Mescitlerin ve Mabedlerin onarılması, yaratan ve tek olan Tanrı'nın emri olup...⁶¹”

⁵⁹ CEM; s. 63.

⁶⁰ CEZAR; 1963; s. 363.

Çeşitli yerlerdeki cami ve mescitler 2-3 ay gibi kısa bir sürede onarılarak hizmete açılmaktadır.

⁶¹ AHMET REFIK; Türk Mimarları; Sander Yayınları, İstanbul, 1977; s. 25.

V. 2. Geleneklere Bağlılık:

Osmanlı döneminde, yapıların yaşamlarının sürdürülmesinde geleneklere bağlılık da büyük rol oynar. “Ata yadigarı” kelimesiyle anlatılan bu yaklaşımda kendilerinden önceki devirlerden kalan yapılara bir saygı ifadesi vardır. Birçok hükümdar tarafından, eski yapıların, geçmişe saygı ve bağlılık nedeniyle onarılmalarına karar verildiği yazılmaktadır.

V. 3. Yapının Kullanılma Değeri:

Gerek dini, sosyal, ekonomik vb. işleve sahip yapılar, gerekse konutlar, kullanılmalari ve toplumun belli bir gereksinimini karşılamaları bakımından da önem taşırlar⁶². Örneğin, cami ve mescitlerin onarılması ve böylece, yöredeki halkın ibadetini aksatmadan yapabilmesi, onarım isteklerinde sık sık rastlanan bir husustur⁶³.

Sosyal, ekonomik gereksinmeleri karşılayan yapıların onarımları kimi durumlarda kullanım değerlerinin çevre halkı için önem taşımasından dolayı gerçekleştirilmektedir⁶⁴.

Kale ve surların onarımı da kent ve kasabaların korunmasında önem taşıdığı için üzerinde çok durulan ve sık sık ele alınan işlemler arasındadır⁶⁵.

⁶² Yapıların kullanılma değerlerini yitirme nedenleri, “tahrip nedenleri”nde anlatılmıştır.

⁶³ ERDOĞAN; 1968; Belge: 5; (Balıkesir Zağanos Paşa Camisi yıkıldığından dolayı) “... şehirde cuma namazı kılınmak müyesser olmayıp... ne miktar akçe ile teccid ve ta'mir olunacağı bildiresin.”

Belge: 38; (Yapraklı Köyündeki cami harap olduğu için...) “... cemaat-i müslimin salatı-hamsi ve cuma idini edada üsret çektiklerini meclis-i şer-a ihbar etmeleriyle...”

Belge: 87; (Ortahisar (Nevşehir'de bir cami harap olmuştur...) “Ortahisar nam karye ahalişi bilcümle meclis-i şer'a varup karye-i mezburede vak'i cami-i şerifte salat-ı cuma ve ideyn eda olunup lakin mürurı eyyam ile harabe müşrif olup edayı salatta havf olmakla...”

⁶⁴ Aynı; Belge: 15; (Konya Ereğlisi'nde bir çeşme harap olmuştur...) “... Çeşme suyunun mecrası bozulup, ahali-i kasaba ve gelüp geçen ebnayı sebilin suya ihtiyaçları olmağın...”

Belge No: 16; (Konya Ereğlisi'nde Cedid Ali Paşa Hamamı ve çeşmesi yıllardır harapdır...) “... kasaba ahalisinin ve ebnayı sebilin her vechile müzayekaları olduğu...”

Belge: 64; (İzmit'te Mehmet Bey Hamamı harap olmuştur...) “... hamam ve külhanı bilkülliye hedm olmakla tamir ettirilmesi mühim ve ibadullah için elzem olduğun...”

⁶⁵ Muzaffer ERDOĞAN; “Osmanlı Mimari Tarihinin Otantik Yazma Kaynakları”, Vakıflar Dergisi, Sayı: VI (1965)

(s. 122)... 1088 H. (1677 M.) de Gradişka Kalesi onarılmış ve bu işlem için çeşitli malzeme harcanmıştır.

(s. 122)... 1095 H.-1115 H. (1683 M.-1703 M.) arasında imparatorluğun muhtelif yerlerinde 33 kale onarılmıştır.

(s. 122)... 1116 H. (1704 M.) de Belgrad Kalesi duvarları ile yağmurdan çöken setler onarılmıştır.

V. 4. “Vakıf” Kurumunun Gerektirdiği Devamlılığı Sürdürme Kaygısı:

Mimari yapıtların oluşmasında ve işlevlerini etkin olarak sürdürmelerinde “Vakıf” kurumunun çok büyük etkisi vardır. “Vakf”ın tanımında, mülkiyetin Allah’ta olması⁶⁶, malın devamlı kalmasının istenmesinin en iyi göstergesidir. Vakfiyelerin giriş bölümlerinde de, yaptırılan “hayır” eserlerinin sürekli kalmaları için dua ve istekler ile vakfiye hükümlerine karşı gelenlere “beddua”lar yer alır⁶⁷.

Vakıf kurumu ve bu kurum yoluyla mimarlık yapılarının oluşması ve devamlılıklarının sağlanması ayrı bir başlık altında incelenecektir.

VI. VAKIF KURUMU VE ONARIM

VI. 1. Tanım:

Anadolu Türk sanatının oluşumundaki en önemli öğelerden biri “VAKIF” kurumudur⁶⁸. Vakıf, “Menafii insanlara ait olur veçhile, bir aynı Allahın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellikten habs ve men etmek” olarak tanımlanır⁶⁹. Bir diğer kaynak “Vakıf, muayyen bir malın ammenin menfaatine daimi bir şekilde tahsisidir” der⁷⁰. Bu tanımları “Vakıf, bir malı ammenin malı hükmünde olmak üzere bir veya birkaç gayeye müebbeden tahsis etmektedir⁷¹” sözcükleriyle de pekiştirebiliriz.

Bu tanımlardan vakfın konumuzla ilgili şu üç önemli ögesi saptanmaktadır:

1. Kurumun oluşturulmasında kamu yararı aranır,
2. Süreklilik vardır,
3. Devir, satış vb. işlemler söz konusu değildir.

Kamu yararına oluşan, yasal açıdan “değiştirilemez” hükümlere bağlanan bu kurumun, mimari yapıtların oluşması, devamlılığının sağlanması, yenilenmesi, onarımı konusunda önemli bir yeri vardır.

⁶⁶ ÖMER HİLMİ EFENDİ; “İthaf-ül Ahlaf fi Ahkam-il Evkaf” Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1977, s. 13. “Vakf, menfaati ibadullaha ait olur veçhile bir aynı, Cenabı Hak’ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten mahsus ve memnu kılmaştır.”

⁶⁷ İbrahim ATEŞ; “Vakfiyelerde Dua ve Beddualar”; Vakıflar Dergisi, XVII, (1983), s. 5-54.

⁶⁸ “Vakıf” ve “Vakıflar ile ilgili kaynakça” için bkz.: İsmet KAYAOĞLU; “Vakıflar Bibliyografyası”, *Vakıflar Dergisi*, XI, s. 365-376.

⁶⁹ Ali Himmet BERKİ; Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve benzeri Vesikalarda geçen İstilah ve Tabirler; Ankara, 1966; s. 54.

⁷⁰ Şakir BERKİ; “Vakfın Mahiyeti” *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. 1.

⁷¹ Ali Himmet BERKİ; “Hukuki ve İçtimai Yönden Vakıf”; *Vakıflar Dergisi*, V (1962), s. 9.

VI. 2. *Vakıf Hukukunda Onarım Konusu:*

Vakıf yoluyla oluşan yapı ya da yapı gruplarının onarımının öncelikle ele alınması gerekliliğine öncelikle Vakıfla ilgili “Mevzuat”ta yer verilmiştir. Eski Temyiz Mahkemesi Başkanı Ömer Hilmi Efendi tarafından hazırlanan ve vakıflarla ilgili çeşitli hukuksal sorunlara çözüm gösteren eserde⁷² onarım konusunda şu hükümler yer almaktadır:

- Onarım giderleri görevlilere ödenecek ücretlerden önce gelir, bu nedenle vakfın onarımı gerekiyorsa, mevcut gelirler görevliler için harcanamaz. Müteveli bunun aksine bir harcama yaparsa, bu tutarı kendisi öder⁷³.

- Halen oturulmakta olan vakıf ev, harap olursa bakılır. Evin onarımının vakıf gelirleriyle yapılması vakıf tarafından “şart” kılınmışsa, bu husus yerine getirilir. Eğer vakıf böyle bir koşul koymamışsa, ya da vakfın geliri kalmamışsa, bu durumda yapıyı kullanan, onarımı kendi geliri ile yapar⁷⁴.

Bu konudaki titizliğin düzeyi yine aynı mevzuatta yer alan şu hükümden anlaşılmaktadır:

- Yapıyı kullanan, onarım yapmak istemediği, ya da geliri onarıma yetmediği takdirde, o yapı yargıç kararı ve müteveli aracılığı ile kiraya mahsuben onarılmak üzere başkasına kiraya verilir⁷⁵.

Onarıma verilen önem yüzünden, gelirleri evlada bırakılmış olan vakıf malların onarımı gerektiğinde ve müteveli, geliri bu işlemlere harcamak istediğinde, evlatlar bu isteğe karşı çıkmamaktadırlar⁷⁶.

Vakıf kurumunun yapıların korunmasındaki öneminin boyutları İmparatorluk geliştikçe giderek artmış, Yükselme Devrinin ertesinde, hemen tek kurum olarak kalmıştır. XVIII. yüzyılda Vakıf Kurumunu inceleyen çok özgün ve ayrıntılı bir araştırma sonuçlarına göre⁷⁷ bu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunda herhangi bir vakfa bağlı olmayan bir kamu yapısı harap olduğunda, onu onarmak ya da yeniden yapmak yükümlülüğünü üstlenecek başka bir kurum bulunmamaktadır. Sadece

⁷² ÖMER HİLMİ EFENDİ; aynı.

⁷³ Aynı; Mesele: 411.

⁷⁴ Aynı; Mesele: 412.

⁷⁵ Aynı; Mesele: 412.

⁷⁶ Aynı; Mesele: 413.

⁷⁷ Bahaeddin YEDİYILDIZ; *Institution du vakf au XVIIIe siecle en Turquie-etude socio-historique*. Paris, 1975; II-409 s. (Sorbonne Üniversitesine sunulan yayınlanmamış Doktora Tezi).

askeri bakımdan önemli yörelerdeki kimi yapılara devlet bütçesinden ödenek ayrılabilir. Bu yüzyıl içinde düzenlenen Halil Hamid Paşa Vakfiyesinin ⁷⁸ bir bölümünde, Edirne yöresindeki ahşap köprülerin onarım gerektirdiği, ancak herhangi bir vakfa bağlı olmadığından, onarım giderlerinin devlet tarafından (canib-i miri) karşılandığı anlatılmakta, bundan sonra gerekli onarım ve yenilemelerin vakıf gelirleriyle yapılacağı hükme bağlanmaktadır.

VI. 3. Vakfiyelerde Onarım Hükümleri:

Vakfiyeler, vakfa ilişkin her türlü koşulun yer aldığı yasal belgelerdir. Yasal tanımı ile “Vakfa dair, vakfın takrir ve Hakimin mürafaa ve hükmünü havi tanzim olunan hüccet”tir ⁷⁹.

Bir vakfiyede şu bölümler bulunur ⁸⁰:

- Tanrıya “hamd-ü sena” ve vakfın yararları ile ilgili ayet ve hadisler
- Vakfedilen mallar
- Vakfedilen malların yönetim biçimi
- Gelirlerin harcama biçim ve yöntemleri
- Vakfın idari kuruluşu
- Vakfın, vakfı bilerek yaptığına, kadı ve şahitlerin de bunu bildiğine ilişkin beyan ve imzaları.

Onarımlarla ilgili hükümler, “Gelirlerin harcama biçim ve yöntemleri” bölümünde yer alır.

Bugüne değin, çeşitli dönemlere ait birçok vakfiye yayınlanmıştır. Bunların ilgili hükümlerinin incelenmesi, onarımın mali ve idari yönleri ile onarımcılar hakkında değerli bilgiler verdiğini göstermektedir.

XIII. yüzyıldan itibaren düzenlenen vakfiyelerde, onarım hükümleri öncelikle yer almaktadırlar.

Bu konuda yayınlanan en eski belge 617 H/1220 M. tarihli Sivas, Keykavus Darüşşifası Vakfiyesidir ⁸¹. Bu belgede onarım önceliği şu sözcüklerle belirtilmektedir:

“Hasılat evvela mezkur evkafın imaretine, yıkılan birşey olursa binasına, harap olan kısmın tecdidiyle lazım gelen tamirat ve islaha... sarfolunur”.

⁷⁸ Bahaeddin YEDİYILDIZ; “XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi”; *Vakıflar Dergisi*, XV; s. 38.

⁷⁹ Ali Himmet BERKİ; 1966; s. 55.

⁸⁰ Aynı; s. 56.

⁸¹ BAKIRER; s. 141.

XIII. yüzyılın önemli kişilerinden Celalettin Karatay'ın yaptırdığı Karatay Kervansarayı'nın 643 H. (1245 M) ve 645 H. (1247 M) tarihli iki vakfiyesi ile⁸², Antalya'daki Karatay Medresesi'nin 651 H. (1253 M.) tarihli vakfiyesinde⁸³ yine aynı duyarlılığı izlemek olasıdır. Ancak her iki vakfiyede de onarım önceliğinin ana yapıya gelir getirecek diğer “vakıf yapılar”a verilmesi, ana yapının onarımının ise bundan artan gelirle yapılması şartının getirilmesi ilgi çekmektedir⁸⁴. Böylece “vakıf”, ana yapının bakım ve onarımı için gerekli mali kaynakların (vakfedilen diğer taşınmazların) devamlılığının sağlanmasına çok önem vermekte, bu davranış ana yapının sürekli bakım ve onarımına olanak sağlamaktadır. Birçok eski yapının harap olma, yıkılma ya da tümüyle yok olma nedenleri arasında, onarımları için gerekli gelir kaynaklarının azalması ve yok olması ya da bu kaynakların başka amaçlarla kullanılması önemli bir yer tutar. Bu nedenle, esas yapıdan önce gelir getiren ikincil yapıların onarımına öncelik tanınması akılcı bir politika olmaktadır.

XIII ve XIV. yüzyıl vakfiyelerinin metinlerinde onarım ve onarımcılarla ilgili konular vakfiyelerin en ayrıntısız bölümleridir. Bu durum XV. yüzyıl ortalarına kadar düzenlenen belgelerde devam eder⁸⁵. Gerekli ayrıntıları veren vakfiyeler Fatih devrinde görülmeye

⁸² Osman TURAN; “Selçuk Devri Vakfiyeleri; Celalettin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”; *Belleten* 45 (1948); s. 51, 84, 109-113. BAKIRER; s. 114.

⁸³ TURAN; s. 71-83, 139, 143. BAKIRER; s. 114.

⁸⁴ Karatay Kervansarayı Vakfiyesi, Madde: 145.

“... gelir önce zikredilen vakıfların (gelir getirecek çeşitli binaların) imarına ve yıkılmanın yapılmasına... sonra da icap ederse *hanın* ve yıkılmış olan binanın tamirine sarfedilsin.”

“... gelir ilk önce vakıfların muhafazası ve imarına, eğrilen ve yıkılanın tamirine..., sonra *bundan artandan* adı geçen medresenin imarına, yıkılanın yapılmasına, açılan gediklerin tamirine sarfedilir.”

⁸⁵ Sultan Orhan'ın 761 H./1359 M. tarihli Bursa'daki zaviyesine ait vakfiyesi (BAKIRER; s. 115).

Karamanoğlu Ali Bey'in 818 H./1415 M. tarihli Niğde-Ak Medrese Vakfiyesi (BAKIRER; s. 115).

Karamanoğlu İbrahim Bey'in 834 H./1432 M. tarihli, Karaman'daki İmaretine ait Vakfiyesi (BAKIRER; s. 115).

Yatağan Mürsel Vakfiyesi (Zeki ORAL; “Karamanoğulları tarihine ait vesikalar: Yatağan Mürsel Vakfiyesi;” *Belleten*, 71 (1954), s. 338).

Ankara, Karacabey Camisi Vakfiyesi (İ. H. KONYALI; Karacabey Mamuresi, Vakfiyesi Eserleri ve Tarihi İstanbul 1943, s. 42).

Karaman, Hoca Mahmut Darülhuffazı Vakfiyesi (Zeki ORAL; “Karaman'da Hoca Mahmud Mescidi, Dar-ül Huffazı Vakfiyesi ve Kitabeleri”, *Belleten* 90 (1959), s. 216).

başlanmıştır⁸⁶. Örneğin 866 H. (1460 M.) tarihli Zağanos Paşa Vakfyesi'nde, vakıf gelirleriyle hangi yapıların onarılacağı, yapı dışı onarımların niteliği, bu hizmet için yapılacak harcamanın tutarı belirtilmiştir⁸⁷. XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra oluşturulan vakfiyelerden incelenenlerinde onarımların öncelikle yapılmasını öngören hükümler dışında şu hususlara da yer verildiği görülür.

a) Yapı yıkılırsa yeniden yapılmalı, yine yıkılırsa yine yapılmalıdır. Ancak zamanın şartları tekrar yapılmasına olanak sağlamazsa o zaman vakıf gelirleri kimsesiz ve fakirlere tahsis edilebilir⁸⁸.

b) XIII. yüzyıl vakfiyelerinde ilgi çeken bir husus Osmanlı dönemindeki vakfiyelerde de görülür. Vakfın gelirleri sadece vakfedilen ana yapıya değil, bu gelirleri sağlayan diğer yapılara da harcanmaktadır. Böylece gelir kaynağı sürekli verimli tutulmakta, onarımın en önemli sorunlarından biri olan "finansman" kendiliğinden çözülmüş olmaktadır. Gelir getiren "akar"lar arasında dükkan, ev vb. mütevazi yapıların bulunduğu, böylece bu yapıların da onarımlarının sağlandığı belgelerden anlaşılmaktadır. 873 H. (1468 M.)'de düzenlenen Mimar Azadlı Sinan'ın vakfyesinde⁸⁹ "... evkafın geliri evvela vakfın ve akarlarının rekabelerine, tamir ve termimlerine sarfolunacak..." denmekte, 895 H. (1489 M.) tarihli Murat II. vakfyesinde de "... evlerin ve dükkanların..." tamirinden bahsedilmektedir⁹⁰. Karamanoğlu Mustafa Ağa'nın 1160 H. (1747 M.) ve

⁸⁶ AYVERDİ; 1966, s. 65.

⁸⁷ Ali Himmet BERKİ; "İslam'da Vakıf, Zaganos Paşa ve Zevcesi Nefise Hatun Vakfyesi"; *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 19-39.

"... ve keza Balıkesir içinde hamama, Camii Şerife ve İmarete ve diğer mahallere akan su mecralarının ve kendi imareti ve camiinin tamir ve termimini... Eftelya Karyesi kurbündeki hamamın tamiri ve Germiyan Vilayetinde Kula Kasabası haricindeki su mecrasının meremmetini ve Sofya Beldesi yanındaki hamamın ve Filibe beldesindeki camiinin tamir ve termimleri..."

⁸⁸ Tayyib GÖKBİLGİN; "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfyesi"; *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 221;

I. H. KONYALI; a.g.e., s. 43.

Ramazan ŞEŞEN; "Sinan Paşa'nın Arapça Vakfyesininin Tercümesi"; *Vakıflar Dergisi*, X; s. 340.

1520 M. tarihli bu vakfiyede, Sinanlı'da bulunan İmarete yıkılırsa, vakıflardan elde edilen gelirle tekrar eski haline getirileceği, ikinci, üçüncü... kez harap olursa yeniden inşa edileceği hükmü vardır. Ancak oluşacak "fevkalade haller"den dolayı yeniden inşa olanağı kalmazsa, gelir müslüman fakirlerin yararına harcanabilecektir.

⁸⁹ İ.H. KONYALI; Fatih'in Mimarlarından Azadlı Sinan (Sinan-ı Atik) Vakfiyeleri, Eserleri, Hayatı ve Mezarı; İstanbul 1953; s. 25.

⁹⁰ ERDOĞAN; 1965; s. 119.

1164 H. (1751 M.) tarihli vakfiyelerinde, gelir getiren yapıların onarımı aynen şu sözcüklerle hükme bağlanmıştır⁹¹:

“... hasıl olan icaratden akarat-ı mezburenin tamir ve tecdide muhtaç olan mevazi’i ba-marifet-i nazır mütevellisi yedile... tamir ve tecdid olunduktan sonra...”

Aynı sözcükler 1208 H. (1793 M.)’de düzenlenen Karaosmanoğlu Hacı Osman Ağa Vakfiyesinde de yer almaktadır⁹².

c) Gerek vakfın konusu olan yapıyı, gerekse vakfedilen yapıları onaracak kişiler ile bu kişilere verilen ücretler birçok vakfiyede ayrıntılı olarak belirtilmektedir⁹³. Böylece, çeşitli dönemlerde sürdürülen değişik yapı sanatları ile meslekler hakkında çok yararlı bilgiler edinilmektedir. Ücretler de “yapı esnafı”nın, diğer meslekler arasındaki yerine ilişkin bir gösterge olarak önem kazanmaktadır.

Osmanlı Çağı vakfiyelerinde, onarım için ayrılan ödenekler de yer alır. Bu ödenekler gerektiğinde vakfiyede yer alan her yapı için ayrı ayrı belirtilmekte, yıllık düzenli bakım giderleri de ayrıca hesaplanmaktadır.

İçinde oturan yapıları kullananlar onu onarmaktan kaçındıklarında, yapının kiraya verilerek geliriyle onarılacağı da “Vakıf” ın istekleri arasında yer alır. Böylece vakıf yapı, kişilerin olumsuz davranışlarına bırakılmamış, bir tür “onarım sigortası” ile güçlendirilmiştir⁹⁴.

Sonuç olarak, “Vakıf” kurumunun, bozulmaya başladığı 19. yüzyıla kadar, mimari değerlerin oluşması ve devamlılıklarının sağlanmasında önemli bir öge olduğu söylenebilir.

VII. ONARIM MEKANİZMASI

Onarıma karar verilmesi ile yapının onarım sonucu işlevini yeniden ve sağlıklı olarak sürdürmeye devam etmesi arasındaki zaman, kanuni, mali ve

⁹¹ Münir AKTEPE; “Manisa Ayanlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında bir Araştırma”; *Vakıflar Dergisi*, IX (1971); s. 376.

⁹² Münir AKTEPE; “Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa’ya ait iki vakfiye”; *Vakıflar Dergisi*, X; s. 168 ve s. 172.

⁹³ Bu konu, ayrıntılı olarak “Onarımcılar” başlığı altında incelenecektir.

⁹⁴ Münir AKTEPE; “XVIII. yy. Vezirlerinden Kapdan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa’ya ait Vakfiyeler”; *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969); s. 15.

1136 H./1724 M. tarihli bir vakfiyede, Kaymak Mustafa Paşa İstanbul, Boğaziçi’ndeki yalısında, kendi, evladı, torunları ve torunlarının çocuklarının oturacağını söylüyor ve şu hususu ekliyor:

“... tamir ve termimi men-lehü’s-sükna üzerine ola eğer tamirden iba ederse yedi mütevellî ile icar olunup icaresinden tamir ve termim oluna...”

idari işlemler bakımından oldukça zengin bir görünüme sahiptir. Bu süreç içerisinde, onarımcılar, onarımlarla ilgili “muhasabe” düzenleri, onarımların genel fiziksel niteliği gibi yapı alanının örgütlenmesini de yakından ilgilendiren konular bulunmaktadır.

Bu bölümde, ulaşılabilen belgelerden edinilen bilgilere göre onarım “mekanizması”nın belli aşamaları incelenecektir.

VII. 1. *Onarım İsteklerinin Meydana Gelmesi*

Onarım isteklerini oluşturan kişi ya da gruplar, yapının niteliğine göre değişebilmektedir. Özellikle dini nitelikli yapıların onarımlarında halk, her tür bilim adamı, yerel yönetici ve yapının yönetimi ile ilgili kişiler istek belirtirken, sosyal ve ekonomik içerikli yapılarda, çeşitliliğin azaldığı, onarım çabası gösteren kişilerin, yapının bakımından sorumlu kişilerle sınırlı kaldığı izlenmektedir.

Muzaffer Erdoğan’ın yayınladığı belgelere göre⁹⁵ camilerin onarımı için Divan’a başvuran kişiler şu sırayı izlemektedirler:

- Vakıf Mütevellileri: Birinci sırada yer alır. Bunlar vakıf hukuku gereğince de bakım ve onarımdan sorumlu kişilerdir. Müteveli Kaymakamı ya da eski mütevellinin de onarım için başvurduğu görülmektedir.

- Vakıf Nazırı: İkinci sırayı alan bu gruptaki kişiler hemen tümüyle saray ağalarıdır. Özellikle büyük ölçekteki yapı ya da yapı gruplarının vakıflarına, saray ağalarının “nazır” olması bir gelenektir⁹⁶. Bu kişiler onarımla ya da vakıf hizmetlileri ile ilgili çeşitli hususları Divan’a “mühürlü mektup” la iletirler.

- Yöre Halkı: Yöre halkı da, onarım isteminde bulunan önemli bir ögedir. Bunlar doğrudan Divan’a başvurabildikleri gibi, bir saray mensubu ya da yörenin “naib” i aracılığı ile de istemlerini iletebilmektedirler.

- Kadılar: Beldenin kadısı da onarım isteklerinin iletilmesinde önemli rol oynar. Ancak belgeler, kadıların çoğunlukla giderlerin ilgili defterlere işlenmesi, mütevellinin değişmesi, gelir kaynaklarındaki değişme vb. yönetsel işlemlerle ilgilendiklerini göstermektedir.

⁹⁵ ERDOĞAN; 1968; s. 164-187.

⁹⁶ Bu kişiler şu sözcüklerle anılır: (ERDOĞAN; Vakıflar VII)

“... Babüssaadetim ağası olan Hasan Ağa...” (Belge: 6)

“... Darüssaadetim Ağası Elhaç Mustafa Ağa...” (Belge: 19)

“Bağçe-i Hassa Bostancıbaşı olan Mustafa...” (Belge: 25)

“Bilfiil Saray-ı Cedid Ağası Hüseyin Ağa...” (Belge: 26)

- Kişiler: Belde halkının toplu başvurusunun yanısıra, Divan’a şahsi başvuru yapıldığı da görülmektedir. Bunlar, genellikle “hayır” yapmak için girişimde bulunan kişilerdir.

- Naibler: Belde yöneticilerinden olan naibler, onarım isteminde bulunan grupların sonunda yer alırlar.

- Yapı Görevlileri: İncelenen 80 belgeden sadece birinde, caminin katibi onarım istemi ile Divan’a başvurmuştur. Bu durum, Müteveli ve Nazır dışındaki görevlilerin esaslı onarım ile doğrudan ilgilenmediklerini göstermektedir.

VII. 2. Onarım Kararı:

Onarım sürecinin ikinci aşaması, onarım kararının verilmesidir. Bu karar genellikle 2 bölümde oluşur. İlk bölüm yerel ölçekte, kadının temsil ettiği “meclis-i şer” tarafından verilir. Bu karar, onaylanmak üzere Divan’a gider.

Onarım kararının alınabilmesi için Divan şu hususların yerine getirilmesi şartını aramaktadır⁹⁷:

- Vakfın izni (parasal yeterliliği) olup olmadığı,
- Şer’i iznin alınıp alınmadığı,
- Keşfin ve “hüccet-i şeriye”nin hazır olup olmadığı,
- Mütevellinin izninin olup olmadığı.

Vakfın parasal gücünün yeterli olmadığı, onarım giderinin hazineden istendiği durumlarda, onarım izni verilebilmesi için, gerekli incelemenin yapılması, keşfin hazırlanması, onarım harcamalarının ne olacağını belirlenmesi de ayrıca istenmektedir. Bu istek belgelerde şu biçimlerde yer almaktadır:

“... Hassa Mimarlarından Mahmud Halife vardıkta zikrolunan camilerin ve muallimhanenin üzerine varup.. tamiri lazım olanları... tahmin-i sahihle ittirüp ne mikdar akçe ile tecdid ve ta’mir olunacağını bildiresin...⁹⁸”

⁹⁷ Örneğin 1781 yılında Konya yöresinde bir camiye “sevabına onarmak” isteyen bir kişinin başvurusu üzerine, İstanbul’dan yöreye gönderilen bir ferman ile şu sorulara yanıt aranmıştır:

- Harab olan cami kimin vakfidir?
- Halen namaz kılınabilmekte midir?
- Halen kimin sorumluluğundadır?
- Yapının “harabiyeti” ne zamandan beri sürmektedir?
- Vakfın parasal gücü onarım için yeterli midir?

¹⁷⁸ AHMET REFİK, 1977; Belge: 43.

“... ceddım Ebulfeth Sutan Mehmed Han bina eylediği camii şerifin.. harabe olup... ne mikdar akçe ile tamir olunur, mahallinde keşif olunup...⁹⁹”

“...Eskişehirde vaki merhum Sultan Alaaddin Camiin minaresi münhedim olmağla... üzerine varılıp şer’ile müşahede ve muayene ve ne mikdar şey ile tamiri mümkündür. Hücctei üzre keşif ve ilanı olunmak için yazılmıştır¹⁰⁰.”

Vakfın parasal durumunun yeterli olması halinde ise keşif ve ön raporun divana gönderilmesi gerekmemekte, izin isteğiyle yetinilmektedir.

Saray yapıları; büyük Padişah camileri ile yangın ve deprem sonucu zarar gören yapıların onarımı için ise herhangi bir başvuru beklemeyen doğrudan onarım kararı alınabilmekte ve ilgililere gerekli emir verilmektedir¹⁰¹. Yöreden yapılan taleplerde, onarım izni istenmesinin yanısıra Divan’ca karara bağlanması gerekli kimi hususları şöyle sıralayabiliriz:

- Onarım işlemlerini yürütemeyen mütevellinin değiştirilmesi,
- Vakfın durumunun incelenmesi,
- Çeşitli konularda uzman usta gönderilmesi,
- Onarım yapmak istemeyen mütevelliyeye baskı yapılması,
- Yapılacak onarıma yöreden kimsenin engel olmaması için emir verilmesi,
- Vakfın gelirine sahip çıkan kişilere engel olunması,
- Onarımın yapılabilmesi için gerekli ödeneğin hazineden gönderilmesi.

Onarımla ilgili olarak alınan her tür karar, divan tarafından çoğunlukla yöre kadısı ya da naibe gönderilmektedir. Kimi durumlarda “hük-m-i şerif” iki örnek hazırlanarak bir örneği beldenin bağlı bulunduğu sancak ya da eyalet yöneticisine de iletilebilmektedir. Doğrudan mütevelliyeye izin belgesi verilmesine az rastlanmaktadır.

⁹⁹ Aynı; Belge: 24.

¹⁰⁰ Aynı; Belge: 39.

¹⁰¹ AHMET REFİK; Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı; Türk Tarih Encümeni Külliyyatı; İstanbul, 1930; Belge: 166.

“... İstanbul’dan Edirne’ye varınca menazil ve merahilde vaki miri saraylar ile nefsi Edirne sarayı amiremin tamir ve termimi iktiza eden mahalleri acaleten keşif ve nemukdar masraf ile pezirayı husul olacağını... irsal olunmak üzere... sen bina emini... tayin olunmuşundur...”

VII. 3. *Anarım Uygulamasında İlk Bölüm Keşif, Rapor ve Proje:*

Bir yapının onarım gerektiren yerlerinin ayrıntılı olarak saptanması, metrajının yapılması ve “birinci keşfi”nin çıkarılması, onarım uygulamasının ilk basamağıdır ¹⁰². Bu hizmetler genellikle aralarında en az 1 mimarın bulunduğu kurullarca yapılmaktadır. Bu kurullar Kadı tarafından oluşturulup onaylanmak durumundadır. Bu mimarın, çoğunlukla merkezden gönderilen “Hassa Mimarı” olduğu bilinmektedir ¹⁰³. Örneğin Hayrabolu’daki Sultan Mehmet Camisi onarım keşfi hassa mimarlarından Üstad İsmail, İstanbul’da Eski ve Yeni (Topkapı) Sarayların onarım keşifleri ise Yorgi Kalfa tarafından yapılmıştır ¹⁰⁴.

Hassa Mimarları örgütünde çalışanlara, İstanbul dışında yapacakları keşifler için derecelerine göre oturma gideri ödenmektedir. 1763 yılında Edirne’ye giden 2 mimar halifesine 75’er kuruş, 1789’da yine Edirne’ye giden bir halifeye 50 kuruş günlük oturma gideri verilmiştir ¹⁰⁵. Onarımla ilgili keşif ve önr raporlar, kimi hallerde, içinde mimar bulunan kurullar tarafından da yapılabilmektedir. Bursa’da, 1175 H. (1761 M.)’de Çelebi Sultan Cami, Türbe ve Medresesi’nin onarım keşfi şu kişiler tarafından yapılmıştır ¹⁰⁶:

- Esseyid Ali Efendi (görevi belli değildir)
- Hassa Mimarı Kaymakamı

¹⁰² Bu işlemler, kimi hallerde “şer’i izin” ve “Divan Hükümü” alınmasından önce yapılmaktadır.

¹⁰³ ERDOĞAN, 1968; Belge 22.

“... hassa mimar halifelerinden bir mimar halifesi tayin ve tamir olunan mahalleri hakk ve adil üzere şer’ile keşif ve defteri irsal olunmak...”

ERDOĞAN, 1968; Belge 5.

“... tahmin olunmak için bir üstad mimar lazım olduğun bildirip bir üstad mimar gönderilmek rica eyledüğün ecilden buyurdum ki...”

¹⁰⁴ Şerafettin TURAN; “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I (1) 1963, s. 164.

(Ankara Üniversitesi, D.T.C. Fakültesi Yayını).

¹⁰⁵ Aynı, s. 165.

¹⁰⁶ ERDOĞAN, 1968; s. 197.

- Hassa Mimarı Hulefası
- Ebniye ve sükufl ahvaline vukufu olan bigaraz müslimin.
- Su yolcu taifesi
- Kurşuncu taifesi

Yine 1178 H. (1764 M.)’de İznik, Pertev Paşa Külliyesi keşfini hazırlayanlar arasında bir katib, vakfın katibi, İzmit Mimarbaşı Salih Halife yer almaktadır¹⁰⁷. Fatih türbesi onarım keşfi, mimar halifesi ile taşçı, duvarcı ve hamamcı kalfaları¹⁰⁸, Kandıye Kalesi ile ilgili keşif ve rapor Dergah-ı Ali mütefferikalarından Elhaç Ali Ağa, Hassa Mimarı Yusuf Halife, Girid Defterdarı Elhaç Mahmud Bey ve başkaları tarafından düzenlenmiştir¹⁰⁹.

1225 H. (1810 M.)’de Edirne Sarayı’nın incelenmesi, gerekli keşif ve raporların hazırlanması da oldukça zengin ve geniş bir kadro tarafından gerçekleştirilmiştir¹¹⁰. Bu kadroda eski Şehremini Hafız Ali Efendi ile Haremeyn Muhasebecisi Mehmet Efendi ve İsmail Kamili Efendi gözetim ve yönetiminde, Mimar halifelerinden Seyyid Mehmet ve Seyyid Mustafa Efendi, Edirne Ayanı Ahmet Ağa, bina işlerinde bilgi ve becerileri bulunan marangoz kalfaları ve kurşuncubaşı halifeleri yer almaktaydı.

Bu durumda, keşiflerin ve raporların hazırlanmasında 2 ögeye önem verildiği anlaşılmaktadır:

1. Yapının önemine ya da yapılacak işin niteliğine göre kurul üyelerinin sayısı ve meslek çeşitliliği artmaktadır.

2. Kurulda genellikle 2 tür eleman bulunmaktadır. Bunlar yönetim elemanları (defterdar, ayan, çeşitli katipler) ve teknik elemanlardır (mimar, çeşitli ustalar). Kimi hallerde bu kurula yapı bilgisine sahip halktan kişiler de katılmaktadır.

Onarım keşifleri her zaman aynı ayrıntıda yapılmamaktadır. Ancak, metraj yapıldığı, birim fiyatların bulunduğu ve keşiflerin özenle yapıldığı belgelerden anlaşılmaktadır.

Ulukışla-Adana yolu üzerindeki Çakıd Han’ın 1141 H. (1728 M.) de hazırlanan onarım keşfi iyi bir örnektir¹¹¹. (Ek: 1) Edirne’de 1165 H. (1752

¹⁰⁷ Aynı; Belge: 107.

¹⁰⁸ Muzaffer ERDOĞAN; “Son İncelemelere Göre Fatih Camiinin Yeniden İnşası Meselesi”: Vakıflar Dergisi V (1962); s. 172.

¹⁰⁹ ERDOĞAN, 1965; s. 127.

¹¹⁰ Aynı, s. 132.

¹¹¹ Cengiz ORHONLU; “Bayram Paşa Kervansarayı”; *Vakıflar Dergisi*, X, s. 209.

M.) depremi sonrasında Üç Şerefli Camisinin onarımı için yapılan ön hazırlıklar da oldukça zengin ve ayrıntılı bir süreci sergiler¹¹². Onarım için Divan’dan gelen yönerge üzerine, Kadı Efendi, Edirne Bostancıbaşı, Bayezid Vakfı Mütevellisi, Beldenin ayan ve ağaları, Edirne Başmimarı, taşçı ve kurşuncu başlar ve konuyla ilgili diğer kişilerden oluşan bir kurul birinci keşfi ve onarım raporunu hazırlamıştır. Uygulanamayan bu keşiften 4 yıl sonra, yine Kadı başkanlığında, bostancıbaşı, hassa mimarlarından Abdullah ve Hasan Halifeler, bir taşçı, bir hamamcı, belde mimarı Mehmet Said, kurşuncu ve diğer ilgililer ikinci ve daha ayrıntılı bir keşif hazırlayarak Divan’a göndermişlerdir.

Küçük programlı yapılar ya da basit onarımlar için birkaç kalem ile biten keşifler de vardır.

Yapının incelenmesi sürecinde ölçü alınarak metraj yapılmakta, bu metraj keşife esas olmaktadır. Tarakluborlu’da Gazi Süleyman Paşa Camisi onarımı için Kadı’ya yazılan 1135 H. (1722 M.) tarihli hükümde “... ahval-i bina ve sükufa vukufu olan müslimin ve mimaran ile cami-i merkumun üzerine varılıp tulü ve arzı mizan-ı müstakim üzre... keşif ve mesaha olundukta...” denmektedir¹¹³.

İmalat türlerine ve metraja dayanan bu keşifler, bir rapor halinde Mimarbaşı tarafından bir defter halinde Defterdarlığa sunulmaktadır¹¹⁴. Bu defterlerin Defterdarlıkça incelenmesinden sonra parasal kaynak saptanır, bu durum bir “telhis”le Sadrazamın onayına gönderilerek “buyrultu” alınır. Onaylanmış olan “Keşif Defterleri” Başmuhasebe Kalemine kaydedilerek, Mimarbaşına bir örneği verilir¹¹⁵.

Muzaffer Erdoğan, Osmanlı Mimari tarihinin arşiv kaynaklarıyla ilgili incelemesinde¹¹⁶, “otantik” belgelerin önemine değinmekte, keşif defterlerinin bu belgeler arasında belli bir sayıda yer aldığını söylemektedir. Örneğin Kafkasya’da Acu Kalesi onarımı için Kale Muhafızı Hasan Paşa ve diğer uzmanlar tarafından hazırlanan 13 sayfalık keşif defteri 1117 H. (1705 M.) tarihini taşımakta ve Kale Dizdarı tarafından onaylanmış bulunmaktadır¹¹⁷. 1126 H. (1714 M.) tarihli ve Hersek Mutasarrıfı

¹¹² Ekrem Hakkı AYVERDİ; Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri; İstanbul, 1972; s. 424-432. (İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını).

¹¹³ ERDOĞAN, 1968; Belge: 89.

¹¹⁴ O. ERDOĞAN; “Osmanlılarda Mimarlık Teşkilatı”; *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/12 (1967), s. 49.

¹¹⁵ TURAN; s. 166.

¹¹⁶ ERDOĞAN, 1965; s. 121.

¹¹⁷ Aynı, s. 123.

tarafından Divan'a sunulan bir diğer keşif defterinde Hersek Livası dahilindeki çeşitli kalelerin uzmanlarca saptanan durumları yer alır¹¹⁸. Kimi durumlarda, keşif ile buna göre yapılan onarıma ilişkin kayıtlar aynı defterde yer alabilmektedir. Örneğin 1178 H. (1764 M.) tarihli ve 906 sayfalık bir ana kaynakta, birçok cami, kale, köprü ve su yolunun onarımı için yapılan keşifler ve yürütülen onarımla ilgili hususlar bir arada bulunmaktadır¹¹⁹.

Aynı keşif içerisinde birden fazla yapının da yer aldığı görülmektedir. Özellikle aynı vakfa bağlı ve aynı mütevellî tarafından yönetilen yapılarda bu yöntem uygulanmakta, ancak paranın dağıtık işlerde kullanılması sadece kısa ve küçük ölçekli onarımların yapılabilmesine olanak sağlamaktadır. Örneğin Bursa Umur Bey Camisi için hazırlanan ve mütevellî Haseki Mehmed Bey tarafından yürütülen onarımlarla ilgili 1210 H. (1795 M.) tarihli bir keşif¹²⁰, Caminin yanısıra Eski Yeni Han, Tuz Hanı ve Hisar içindeki bir okulla ilgili çeşitli imalatı da içermektedir. Yine Bursa'da Yeşil Cami'nin 1189 H. (1775 M.) tarihli onarım keşfinde¹²¹ külliye'nin tüm yapılarıyla ilgili onarım kalemleri yer almaktadır. Bursa, Yıldırım Camisi 1082 H. (1671 M.) yılı onarım keşfinde¹²² caminin kurşunları, imaretin kiremitleri, medrese ve hamamın su yolları, bimarhane hücreleri ve hamamın 5 halvetinin ele alınması planlanmaktadır.

Keşiflerin yanısıra, ayrıntılı onarım raporlarının da hazırlandığı çeşitli belgelerden bilinmektedir. 1058 H. (1648 M.) İstanbul depremi sonunda hazırlandığı sanılan bir belgede¹²³ İstanbul'un çeşitli camilerindeki hasar ayrıntılı olarak saptanmış, onarım gereken yerler ve imalatın niteliği ayrı ayrı belirtilmiştir. Onarım için hazırlanan keşiflerde, yapılacak imalatın çok ayrıntılı olarak yazılması keşiflerin aynı zamanda "onarım raporu" olarak kullanılmasına da olanak sağlamaktadır. Konya, Ahi Murat Hamamı'na ilişkin 1071 H. (1660 M.) tarihli "keşifname"de¹²⁴ onarım gereksinmesi "... külhan damının nısfı hedim olup ve nısfı ahirinin dahi kirişleri ve ağaçları çürüyüp ve kırılıp... ve su mahzeninin duvarından su külhana cari olup ve külhanenin kül peteğinden külhana su cari olup..." sözcükleriyle anlatılmaktadır.

¹¹⁸ Aynı, s. 123.

¹¹⁹ Aynı, s. 129.

¹²⁰ AYVERDİ, 1972; s. 343.

¹²¹ Aynı, s. 52.

¹²² Aynı, s. 422-424.

¹²³ CEZAR, 1963; a.g.e., s. 387.

¹²⁴ M. Zeki ORAL; "Turgut Oğulları Eserleri-Vakfiyeleri" *Vakıflar Dergisi*, III (1956), s.

Onarım öncesi keşif hazırlıkları sırasında çizili belge kullanılıp kullanılmadığı ayrı bir sorundur. Genelde, Osmanlı Yapı Sanatında “Mimari Proje”nin varlığı ve önemi tartışılmamıştır¹²⁵. Belgelerdeki çeşitli deyimler, şenliklerde taşınan yapı modelleri, yapım öncesi 2 ya da 3 boyutlu tasarımlar oluşturulduğunun, bunların hiç değilse tasarımın ana ilkelerini belirlediğinin kanıtlarıdır.

Onarım öncesi hazırlıklar sürecinde “mevcut durumun belgelenmesi” ya da “yeni kullanım projesi”, bir başka deyişle “rölöve ve restorasyon projesi”nin yeri nedir? Keşif ve raporun yanısıra çizili belge kullanılmakta mıdır? Bunun yanıtları, kimi belgelerdeki sözcükler yardımıyla bir ölçüde verilebilir.

Hassa Başmimarı Davud Ağa, III. Murad tarafından Selimiye Camii’sinin onarımı ile görevlendirilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Edirne Kadısı Şemseddin Efendi 996 H. (1587 M.) yılında Divan’a gönderdiği bir yazıda¹²⁶ “... Sultan Selim Han Hazretlerinin cami-i şerifi ve etrafında olan ebniye-i cedide ve atika’nın resimleri... tasvir olunup, irsal oluna deyu buyurulmağın Mimar olan Hüseyin Çavuş kulları ile zikr olunan cami-i şerifin ve sairin resmi emirleri üzre bi’t-tamam olub irsal olundu...” demektedir. Bu sözcükler, mevcut yapıların “resim”leri ya da rölövelerinin yapıldığını göstermektedir. Naima, 1653 yılında Vezir Süleyman Paşa’nın yaptırdığı onarımları anlatırken¹²⁷ “...İstanbul’da Parmakkapu civarında Koca Defterdar Ömer Efendi’nin menzil’in üzerine mutemetler ve bennalar koyup tarh ve resmini talim ve telhim edüp ol vechile yeniden tamirini sipariş edüb...” demekte, onarım için yapılan ön işlemler arasında “resim” yapmayı da saymaktadır. 1172 H. (1758 M.) tarihli bir belge¹²⁸ Edirne, Mustafa Paşa Sarayı’nın yandıktan sonra “resm-i cedid üzere” onarımından bahseder. Ünsal tarafından Topkapı Sarayı arşivlerinde bulunan çizili belgelerden bir tanesinde¹²⁹ “...kapı üzerinde olan dairedir ki kısmen tamir olunacak...” sözcükleri yer alır. Geç dönemlere tarihlenen bu belge de onarılacak bölümlerin bir çizim üzerinde işaretlendiğini gösterir.

¹²⁵ Bu konuda yapılmış en ayrıntılı çalışma için bkz.:

Behçet ÜNSAL; “Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimari Planlar Üzerine”; *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963).

¹²⁶ Rıfıkı Melul MERİÇ; “Türk Sanatı Tarihi Vesikaları”; *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*; s. 73.

¹²⁷ Naima Tarihi, Cilt: V, s. 361.

¹²⁸ ERDOĞAN, 1965, s. 128.

¹²⁹ ÜNSAL, s. 179.

VII. 4. *Uygulamaya Geçiş:*

Keşfin hazırlanmasına kadar hemen hemen her onarımda aynı olan işlemler, uygulamaya geçilme aşamasında yapının onarım ödeneğinin türüne göre farklılık göstermektedir. Bu fark, yapının bir vakıf tarafından ya da doğrudan hazineden ayrılan ödenekle devlet tarafından onarılmasına bağlı olmaktadır.

a) *Devlet Ödeneği ile Yapılacak Onarımlar:*

Onarım keşifleri ve raporları, Mimarbaşı tarafından bir defter halinde Defterdarlığa sunulmaktadır¹³⁰. Defterdarlığın, keşif bedellerinin saptanması ve onarım harcamaları konusunda çok titiz davrandığı bilinmektedir. Örneğin, Hama'da harap bir hamamın onarım sonrası getireceği gelir araştırılmış, onarımı yerine satılmasının daha yararlı olup olmayacağı incelettirilmiştir¹³¹. Edirne'de Hızırılık'ın onarımı için Mimar Sinan'a yazılan 979 H. (1571 M.) tarihli hükümde¹³²: "...Hızırılık'ın onarıma muhtaç olan yerlerini onarıp ne kadar akça harcandığını yazıp bildiresin. Saçup savurmaktan ve gereksiz harcamalardan sakınılsın" denmektedir. Keşif tutarları toplu olarak ödenmemekte, işe başlanması için Defterdarlıkça uygun görülen bir miktar para verilmektedir¹³³.

b) *Vakıf Gelirleriyle Yapılacak Onarımlar:*

Yörede hazırlanan keşfin divan tarafından onanmasından sonra bu keşif bir hükümle yöreye gönderilerek işin başlamasına izin verilmektedir. Bu izinde, onarımın başlayabilmesi için yerine getirilmesi gereken koşullar belirtilmekte¹³⁴, onarıma kimsenin engel olmaması da istenebilmektedir.

VII. 5. *Onarımın Bitimindeki İşlemler*¹³⁵:

Onarımın tamamlanmasından sonra, işlemlerin, kurallara uygun yapılıp yapılmadığının belirlenmesi ve son keşfin yapılması gerekmektedir.

¹³⁰ TURAN, s. 166.

¹³¹ Aynı, s. 166, dipnot: 4.

¹³² Ahmet Refik, 1977; s. 109, Belge: 9.

¹³³ TURAN, s. 166.

Küçükü Kasrı'nın 1792 yılındaki onarımında Mimarbaşı Mehmed Arif, keşif tutarı olan 10.930 kuruşun toptan ödenmesini dilediği halde, Defterdarlık ilk olarak 3.000 kuruş verilmesi uygun görmüş, Sadrazam da buna göre buyrultu vermiştir.

¹³⁴ ERDOĞAN, 1968.

(Belge: 11) "... manı-i şerisi yoğise kendü maliyle tamirine..."

(Belge: 15) "... vakfın müsaadesi var ise..."

¹³⁵ Onarım sürecindeki parasal konular, inşaat hesaplarının ve ilgili belgelerin tutulma ve düzenlenmesi ile onarımlarda çalışan kişiler ile ilgili bilgiler ayrı başlıklar altında verilecektir.

Bunun için de kadı aracılığı ile gerekli izin alınmakta, bir kurul oluşturulmakta ve onarımın maliyeti belirlenmektedir. Daha ilk keşifler Defterdarlığa verildiğinde, onarımın tamamlanmasından sonra yapının incelenmesi ve ikinci keşfinin hazırlanmasına ilişkin “Sadaret Buyultusu” alınmaktadır¹³⁶. Bu buyultu hükümleri uyarınca ikinci keşif hazırlanmakta, Şehremini, Bina Emini ya da Mütevellî tarafından tutulan harcama defterleri de Defterdarlığa teslim ve Başmuhasebe kalemine kaydedilmektedir. Böylece ilk ve son keşif defterleri karşılaştırılarak esas “maliyet” saptanmaktadır¹³⁷. 964-965 H. (1556-1557 M.) yıllarında Edirne Sarayı’nda yapılan onarım sonucu hazırlanan defterde¹³⁸, yapılan imalatın ölçümü ve tutarları verilmiş, ayrıca çalışanlara ödenen ücretler de belirtilmiştir (Ek: 2).

VII. 6. Onarımın Parasal Boyutu:

Gerek miri yapıların, gerekse vakıf kaynaklı yapıların bakım ve onarımlarına verilen önem, vakfiye hükümleri ile çeşitli yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Onarım için gerekli para bellibaşlı şu kaynaklardan sağlanmaktadır:

A - Vakfın Gelirleri: Belli bir yapı ya da yapı grubuna vakıf tarafından vakfedilen çeşitli “akar”ın gelirleri öncelikle onarıma harcanmaktadır. Özellikle yıllık olağan bakım ve küçük onarımlar için belli ödenekler ayrılmaktadır. XV. yüzyılın sonunda Edirne ve yöresindeki külliye niteliğindeki büyük programlı yapılar için yapılan yıllık harcamaları belirleyen muhasebe bilançolarında, “meremmet” için de muntazam harcamalar yapıldığı anlaşılmaktadır¹³⁹. Aşağıda bir tablo halinde verilen ödeneklerin her zaman büyük onarım için harcanmadığını, ayrıca, aynı vakfa bağlı başka yapılar için de kullanılabileceğini unutmamak gerekir.

¹³⁶ TURAN, s. 167.

¹³⁷ Bu işlemler daha ziyade devletin doğrudan yaptığı onarımlar ya da büyük programlı Sultan ya da Vezir yapılarının onarımlarına uygulanmaktadır. Taşrada vakfa dayalı onarımların, onarım sonrası işlemleri kadı denetiminde yerel kayıtlara işlenmektedir. Bu konuda Bursa-Selçuk Sultan Mescidi’nin onarımı ile ilgili olarak Bursa Kadısına gönderilen 1175 H. (1716 M.) tarihli hükümde şu işlemlerin yapılması istenmektedir.:

“... mütevellî malinden gereği gibi tamir ve termim ve tamir olunan mahaller cümle marifeti ve marifet-i şer’ile üzerlerine varılup keşif ve muayene ve masrafı olan akça umur-ı binaya vakıf ustalar marifetiyle bilmuvaceha hesap ve yedine taraf-ı şer’den hüccet-i şeriye verildiğin bildirip...”

¹³⁸ BARKAN, 1979; s. 250-252, Belge: 568.

¹³⁹ Ö.L. BARKAN; “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1 (1964); s. 235-377.

Yapının Adı	Yılı	Yıllık Tüm Harcama (Akçe)	Onarım Harcaması (Akçe)	%
Bayezid II., Edirne İmaretı	1489-90	657.971	16.971	2.47
Bayezid I., Edirne İmaretı	1490-91	182.619	1.296	% 0.7
Murad II., Edirne İmaretı	1488-89	381.362	6.364	% 0.16
Murad II., Ergene İmaretı	1490-91	217.621	19.007	% 8.7
Edirne, 3 Şerefeli İmaretı	1490-91	260.307	6.031	% 2.31
Süleyman Paşa Bolayır İmaretı	1486-87	104.690	467	% 0.44
Bayezid II., Edirne İmaretı	1616-1617	1.825.453	2.792	% 2.14
Murad II., Edirne İmaretı	1632-1633	1.019.522	68.054	% 3.72
			19.959	% 1.95

Harcama kalemleri incelendiğinde, genellikle çatı onarımı, sıva ve badanaların yenilenmesi, ocakların basit onarımı vb. rutin işlerin yapıldığı görülmektedir. Onarım ödeneklerinin tüm giderler içindeki yerinin az olması, bu ögeye bağlanabilir. Esaslı onarımlar ise özel keşifler ve yeterli ödeneklerle yapılmaktadır.

B- Hazine Kaynakları: Yapının bağlı bulunduğu vakfın artık gelir getirmemesi halinde, doğan afetler ya da savaş süresince ivedi ve ek harcama gerektiren program dışı onarımlar Hazine'den karşılanabilmektedir. Bunun için Divan tarafından karar alınması gerekmektedir.

1100 H. (1688 M.)'de İzmir Kadısına bir hüküm gönderilerek ¹⁴⁰ Bıyıklıade Camisi'nin onarımı için vakfın durumunun yeterli olmadığı, bu nedenle giderlerin "Haremeyn Mali"nden karşılanmasının uygun görüldüğü belirtilmiştir.

Çok yaygın olmamakla beraber hayır yapmak isteyen kişilerin onarıma katkıda bulunması ¹⁴¹, vakıf mütevellisinin kendi özkaynaklarını kullanması ¹⁴², lüzumsuz olduğu belirlenen kimi vakıf görevlilerinin işlerine son verilip, gelir fazlasının harcanması ¹⁴³. üst düzey taşra yöneticilerinin

¹⁴⁰ ERDOĞAN, 1968; s. 171, Belge: 19.

¹⁴¹ Aynı; Belge: 11.

¹⁴² Aynı; Belge: 37.

¹⁴³ Aynı; Belge: 31.

“has”larından ödenek ayrılması¹⁴⁴, yöre halkından para toplanması¹⁴⁵, kaynak yaratan hususlar arasındadır.

VIII. ONARIMCILAR

Onarım işlemlerinin çeşitli aşamalarında görev yapan kişilerin nitelik ve sayıları da incelenmesi gerekli bir konudur.

Onarımlarla ilgili bilgiler vakfiyelerden, muhasebe bilançolarından, keşif ve tamir defterlerinden, şeriye sicillerinden ve Divan hükümlerinden elde edilmektedir. Bunlardan, özellikle vakfiye ve muhasebe bilançolarında onarımcılara ilişkin şu bilgiler yer alır:

- Meslek grupları
- Her meslek gurubunun sayısal durumu
- Onarımcıların isimleri
- Ücretler

XIII. yüzyıl vakfiyelerinde din işleri ve yönetimle görevli kişilerin sayısı ve alacakları ücretler, ayrıntılı olarak belirlenmekte iken, aynı özenin onarımcılar için gösterilmediği saptanmaktadır. Örneğin, Celalettin Karatay Vakfiyesinde, Kervansarayda, müteveli, nazır, imam, müezzin, hancı, hamamcının görevlendirilmesi öngörülmüş, ücretleri belirlenmiştir¹⁴⁶. Aynı kişinin Medrese Vakfiyesinde, müderris, müezzin ve öğrencilerin ücretlerinin, dağıtılacak yemeğin nitelik ve niceliğinin belirlenmesine karşın onarımcılarla ilgili bir hüküm bulunmamaktadır. Bakırer, bu durumu bir olasılıkla devamlı bir onarım kadrosu bulunmamasına, ancak gerektiğe eleman görevlendirilmesine bağlamaktadır¹⁴⁷.

Selçuklu ve Beylikler döneminde ticaret ile uğraşan kişiler, sanatçıları bir araya getiren esnaf örgütleri arasında mimar ve yapıyla ilgili konularda çalışanların adı bulunmamaktadır. Sözen ve Sönmez, bu durumu, bu grupların gezginci olmalarına bağlamaktadır¹⁴⁸. Böylece Bakırer’in görüşü daha da geçerlik kazanmaktadır. Onarımcılarla ilgili bilgi eksikliği XIV. yüzyıl Vakfiyelerinde de sürmektedir. 761 H. (1359 M.) tarihli Sultan

¹⁴⁴ Aynı; Belge: 51.

¹⁴⁵ Aynı; Belge: 91.

¹⁴⁶ BAKIRER s. 115.

¹⁴⁷ Aynı; s. 115.

¹⁴⁸ Metin SÖZEN- Zeki SÖNMEZ; Anadolu Türk Mimarisinde Yapı Alanının Örgütlenmesi (Teksir); İstanbul, 1976.

Orhan vakfiyesi¹⁴⁹, Murat I'in Bursa İmarek Vakfiyesi¹⁵⁰, 818 H. (1415 M.) tarihli Karamanoğlu Ali Bey Vakfiyesi¹⁵¹ vb. 14. yüzyıl vakfiyeleri ilgili yapılar da çalışan hizmetlilerin nitelikleri ve ücretlerine ilişkin hükümler içermekte, onarımla ilgili elemanlardan ise bahsetmemektedirler.

İncelenen vakfiyeler arasında onarımcılarla ilgili ilk hükümler Yıldırım Bayezid'in 802 H. (1400 M.) tarihli vakfiyesinde yer alır¹⁵². Vakıf şartları sıralanırken 15. madde'de 2 mimarın görevlendirildiği, bunların herbirine günde 2 dirhem, ayrıca ayda bir müd buğday verileceği belirlenmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in 874 H. (1469 M.) Emir Sultan Vakfiyesi'nde¹⁵³ "...evkafın meremmet ve tamirine bakan kimseye..." günde 1 dirhem ücret ayrıca yılda 4 müd ve 18 keyl buğday verilmesi hükme bağlanmıştır.

İşhak Paşa'nın 891 H. (1486 M.) tarihli vakfiyesinde, her yapı ya da yapı grubu için ayrı kişiler görevlendirildiği izlenmektedir. İnegöl'de 1 mimarın günde 2 dirhem, Ankara'da 1 mimarın günde 3 dirhem ücret alacağı vakfiye hükümleri arasındadır¹⁵⁴. 1134 H. (1721 M.) tarihli Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi'nde yapıların sürekli onarımını yapacak bir kimsenin bulunacağı ve kendisine 4 dirhem verileceği belirtilmiřtir¹⁵⁵. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra oluşturulan vakfiyelerde, onarımla ilgili hükümler giderek basitleşmekte, görevliler arasında onarımcıların adlarına yine rastlanmamaktadır. Karaosmanoğlu Mustafa Ağa'nın 1165 H. (1752 M.) tarihli vakfiyesinde hizmetliler arasında onarımcılar bulunmamak-

¹⁴⁹ Ali Himmet BERKI; "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *Vakıflar Dergisi*, V (1962), s. 127-129.

¹⁵⁰ Tayyib GÖKBILGIN; "Murad I. Tesisleri ve Bursa İmareti Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), s. 217-237.

¹⁵¹ BAKİRER; s. 115.

¹⁵² E.H. AYVERDİ; "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve bir İstibdalnamesi"; *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. 40. BAKİRER, s. 116.

Bir karşılaştırma yapabilmek için vakfiyede adı geçen diğer görevlilerin ücretlerini şöyle sıralayabiliriz:

İmam: Günde 4 dirhem, her ay 1 müd buğday, 1/2 müd pirinç.

Müezzin: Günde 2 dirhem, her ay 1 müd buğday.

Başaha: Günde 2 dirhem, her ay 1 müd buğday.

Müderris: Günde 15 dirhem, senede 50 müd buğday, 30 müd arpa.

Muid: Günde 6 dirhem, senede 30 müd buğday.

¹⁵³ H.B. KUNTER; "Emir Sultan Vakıfları ve Fatih'in Emir Sultan Vakfiyesi"; *Vakıflar Dergisi*, IV (1958), s. 51.

¹⁵⁴ BAKİRER; s. 117.

Diğer görevlilere şu ücretler ödenmektedir: Vakıf Nazırı: 15, şeyh: 5, İmam: 4, Aşçı: 2, Ekmekci: 3 dirhem.

¹⁵⁵ ř. YALTKAYA; "Kara Ahmet Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 95.

ta¹⁵⁶, 1790 M. tarihli Abdülhamit I. Vakfıyesinde¹⁵⁷, yapılacak hizmetler, verilecek ücretler ve dağıtılacak yiyecekler konusunda çok ayrıntılı bilgiler bulunmasına karşın onarımla ilgili hiçbir sözcüğe rastlanmamaktadır. Karaosmanoğlu Hacı Osman Ağa'nın 1208 H. (1793 M.)¹⁵⁸, Kayseri-Raşit Efendi Kütüphanesi'nin 1212 H. (1797 M.)¹⁵⁹ tarihli vakfiyeleri de, onarımcılar konusunda hiçbir hüküm içermeyen belgeler arasındadır.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'daki Cami ve İmaretini ile Ayasofya evkafına ait 875 H. (1479 M.) tarihli vakfiyesinde bu kez onarımcıların yapacakları hizmetler ayrı ayrı belirtilmiş, su yolcu, kurşuncu vb. zanaatkarların da sürekli onarım kadrosuna alınmaları hükme bağlanmıştır¹⁶⁰. Bu hükümler şöyle özetlenebilir¹⁶¹.

- Onarım için gerekli malzeme ve aletleri teminle görevli iki kişi. Bunlar ayrıca “benna”, “neccar” ve “haccar”ların da temininden sorumlu olacaklardır.

- Yapı ve çatı işlerinden anlayan, kurşun ve hamam onarımında “sanatının galibi”, yapıların duvarları, tavanları ve diğer onarımlarında bilgili 10 kişi. Bunlardan biri gerektilçe kubbe kurşunlarını onaracak, bir tanesi kurşunların “ishlahı” konusunda uzman olacak, bir usta “Hamamlar dolabı” ve bununla ilgili hususlarda görev yapacaktır. Diğer 7 usta, dükkan, hamam, ev, su yolları ve diğer binaların hizmetinde görev alacaklardır. Murad II. nin Edirne'deki yapıları ile ilgili 895 H. (1489 M.) tarihli Vakfiye'de “...termim işleri için 5 adet meremmetci...” görevlendirilmiş, bunların “...kurşun ve su yolu umuru...” ile ev, dükkan ve hamamların onarımlarını yapacakları belirtilmiştir¹⁶².

¹⁵⁶ M. AKTEPE; “Manisa Ayanlarından Kara Osman Oğlu Mustafa Ağa ve Üç Vakfiyesi Hakkında Bir Araştırma”, *Vakıflar Dergisi*, IX, s. 376.

¹⁵⁷ M. CUNBUR; “Abdülhamit I. Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi”; *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXII (1964), s. 17-69.

¹⁵⁸ M. AKTEPE; “Kara Osman Oğlu Hacı Osman Ağa'ya ait iki Vakfiye”; *Vakıflar Dergisi*, X, s. 168 ve s. 172.

¹⁵⁹ M. CUNBUR; “Kayseri'de Raşit Efendi Kütüphanesi ve Vakfiyesi”; *Vakıflar Dergisi*, VIII, s. 185-196.

¹⁶⁰ BAKIRER; s. 118-119.

¹⁶¹ Fatih Mehmet II. Vakfiyeleri; Ankara, 1938; s. 262-263. Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. 1.

¹⁶² ERDOĞAN, 1965; s. 119.

Vakfın onarımıyla görevli kişiler arasındaki bu uzmanlaşma 1505 M. tarihli Bayezid II. Vakfiyesi'nde¹⁶³, Hafsa Sultan'ın Manisa'da oluşturduğu 1522 M. tarihli Vakfiyesi'nde¹⁶⁴, 1627 M. tarihli İstanbul, Yeni Cami Vakfiyesi'nde¹⁶⁵, İstanbul-Şehzadebaşı, Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin 1141 H. (1728 M.) tarihli Vakfiyesi'nde¹⁶⁶ çok belirgin olarak izlenebilmektedir.

Muhasebe bilançoları, onarım sonrası bilgileri içermeleri bakımından vakfiyelere oranla çok daha sağlıklı kaynaklardır. Bu belgelerde, onarımcıların nitelikleri, sayıları, adları, çalıştıkları süreler gibi birçok konuda ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.

Bu belgelerden edinilen ilk bilgi, onarımcıların, o yapı ya da yapı grubunda bulunan görevliler arasındaki yeridir. Burada onarımcı 3 durumda görülmektedir:

a) Vakfın yönetim kadrosu içinde: Edirne'deki Bayezid II. İmaret'i'nde "cemaat-i vazifehoran-ı imaret-i mezkure" olarak anılan mütevellî, nazır, katib-i evkaf gibi üst yöneticilerin arasında yer almaktadırlar¹⁶⁷. Aynı durum, Bayezid I. İmaret'i'nde¹⁶⁸, Murad II. nin Edirne İmaretinin 1632-1633¹⁶⁹ M. yılına ilişkin bilançolarında da izlenebilmektedir.

b) Vakıftaki ikinci derece görevliler arasında: Murad II. nin Edirne İmaret'i'nin 1488-1489 M. tarihli belgelerinde¹⁷⁰ "vazife horon-ı hademe-i imaret" olarak anılan grup, vakfı yöneten ekipten sonra gelmekte, onarımcılar da bu grupta yer almaktadır. Edirne Üç Şerefeli Camisi'nin

¹⁶³ BAKIRER; s. 119. Kervansaray için 1 kurşuncu, 1 su yolcu, bir de üstad neccar ve benna meremmetçi; İstanbul'daki Bayezid Camisi için 3 meremmetçi, biri meremmetçilerin diğeri su yolcuların mutemedi 2 kişi, kurşuncu, 6 su yolcu, 4 su yolcu چراغی görevlendirilmiştir.

¹⁶⁴ İ.H. KONYALI; "Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafse Sultan'ın vakfiyesi ve Manisa'daki hayır eserleri", *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. 49. Medrese, İmaret, ve zaviye'deki onarımlar için 1 mimar, ve 2 su yolcusunun isimleri geçmektedir.

¹⁶⁵ BAKIRER, s. 120.

İşini bilen, iyi huylu 3 üstad tamirci tutulacaktır. 1 kişi Meremmet katibi olarak görevlendirilecek, onarımın yazışmaları ile ödemeler yapacaktır, 1 kişi camları, 1 kişi taşları, 1 kişi kurşunları onaracak, 2 çirak bu kişilere yardımcı olacaktır.

¹⁶⁶ BAKIRER; s. 120; Kanallar ile gelen suyun taminine bakan bir su yolcu, külliyenin günlük onarımına bakan 1 usta, 1 kurşuncu, 1 lağımçı, 1 taşı onarım görevlileri arasında yer alır.

¹⁶⁷ BARKAN, 1964; s. 274.

¹⁶⁸ Aynı, s. 296.

¹⁶⁹ Aynı, s. 376.

¹⁷⁰ Aynı, s. 371.

1490-1491 yıllarına ilişkin muhasebe bilançosunda da¹⁷¹ meremmetçiler "Cemaat-i vazife-horon-ı müteferrika" grubunda bulunmaktadır.

c) Tümüyle ayrı bir grup olarak: Edirne, Bayezid II. İmaretî'nin 1616-1617 yıllarını kapsayan defterlerinde¹⁷² "Cemaat-i meremmetiyan ve rah-i abıyan ve gayrihu" olarak, Fatih Cami ve İmaretî'nin 1489-1490 yılları hesaplarında¹⁷³ "Cemaat-i mi'mar ve meremmetciyan ve mutemedan ve katib" başlığı altında, Süleymaniye Camisi ve İmaretî'nin 1585-1586 yılları bilançolarında¹⁷⁴ "Cemaat-ı meremmetciyan-ı evkaf ve katib-i meremmat..." adıyla anılmaktadırlar.

Muhasebe bilançolarından, onarımcıların uzmanlık alanı ile ilgili bilgiler de edinilmektedir. Tek kişi olduklarında genellikle "meremmeti = onarımcı" genel sözcüğü ile anılan bu kişilerin yanısıra, kimi belgelerde "sürbger = kurşuncu," "rah-ı ab = su yolcu"lar da bulunmaktadır. Uzmanlık alanlarının en geniş dökümü Süleymaniye Camii ve İmaretî inşaatı belgelerinde yer alır¹⁷⁵. Arabacıyan, Ahengeran = Demirci, Bennayan = Yapıcı, Camriz = Camcı, Camgeran = Camcı, Errekeşan = Bıçkıcı, Haddad = Demirci, Kalafatçıyan, Kaldırımçıyan, Kiremidciyan, Lağımgeran, Hammalan, Nakkaş, Neccaran = Dülger, Sakka-yan = Su taşıyıcı, Sengtraşan = Taşçı bulunabilen isimler arasındadır.

Onarımlarla ilgili belgelerde, onarım işleminin sadece idari ve mali yönleriyle ilgilenen görevliler olduğu görülmektedir. Müteveli, nazır, vakıf katibi gibi vakfın tüm hizmetlerinden sorumlu kişiler ile Bina Emiri, Bina Mutemedi gibi yapıyla ilişkili çeşitli hizmetlerden sorumlu kişilerin yanısıra "katib-i meremmet"¹⁷⁶ de bulunmaktadır. Ancak bu kişilerin büyük külliyelerde görev aldığı bilinmektedir.

Muhasebe bilançolarından onarımcıların sayılarına ilişkin bilgi de alınmaktadır, (Ek: 3). Ancak bu sayıların yüzyıllar boyunca gösterdikleri değişme doküman yetersizliğinden tam olarak saptanamamaktadır. Ancak yapı grubunun sayı ve büyüklüğü arttıkça, onarımcı sayısının da arttığı bilinmektedir. Örneğin, Ergene'de Murad II. İmaretî'nde 1489-91 yılları

¹⁷¹ Aynı, s. 323.

¹⁷² Aynı, s. 352.

¹⁷³ Ö.L. BARKAN; "Fatih Cami ve İmaretî Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları"; *I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 23/1-2 (1962-1963), s. 322.

¹⁷⁴ Ö.L. BARKAN; "Süleymaniye Camii ve İmaretî Tesislerine ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585-1586)" *Vakıflar Dergisi*, IX, s. 136.

¹⁷⁵ BARKAN, aynı; çeşitli yerler.

¹⁷⁶ Ö.L. BARKAN; "Ayasofya Camisi ve Eyüb Türbesinin 1489-91 Yılları Muhasebe Bilançoları", *I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 23, No: 1-2, s. 354.

rında 1 “meremmeti” görev yaparken, Edirne Bayezid II. İmaretinde, aynı yıllarda 4 onarımcı, Ayasofya Camisi’nde 6 onarımcı görev yapmaktadır.

Bilançolardan onarımcıların aldıkları ücretler de öğrenilmekte, bunların diğer görevlilerle karşılaştırılması olanağı doğmaktadır. “Ek: 3” te verilen sayılar günlüktür. Bu kişilere, vakfiyelerde belirtildiği gibi ayrıca yiyecek yardımı yapıp yapılmadığı anlaşılamamaktadır. Ancak bu ücretlerin diğer çalışanların ortalamasına uyduğu söylenebilir. Örneğin, Edirne Bayezid I. İmaretinde, Onarımcı 5, Hatib 4, İmam 5, Bevvab 3 akçe almakta, 3 Şerefeli Cami görevlilerinden Müezzın 22, Mushafhan 3, İmam 4, Hafız-ı Kütüb 2 akçe alırken, Onarımcıya 8 akçe ödenmektedir. Edirne Bayezid II. İmaretinde, 1616-1617 yıllarında, onarımcıların ücretleri biraz azalmıştır. Hatib 30, İmam 10, Katib 18, Vekilharç 5 akçe almakta, buna karşın onarımcılara Anbarcı, Temizlikçi, Aşçı ve Ekmekçiler ile aynı grupta 4 akçe verilmektedir. 1632-1633 yıllarında Edirne, Murad II. İmaretinde de aynı ücret düşmesi izlenir. Katibin 14, Kiler Katibinin 6, Kilerci ve Anbarcının 4, İmam’ın 10 akçe aldığı bu yapı grubunda, onarımcı, su yolcu ve temizlikçiler 2-3 akçe günlük ücret almaktadırlar.

Buraya kadar verilen bilgiler, kadrolu olan ve onarım-bakım hizmetleriyle sürekli ilgilenen onarımcılara ilişkindir. Oysa çeşitli nedenlerin gerektirdiği ve genellikle “keşif”le yapılan büyük onarımlarda birçok usta ve işçi görev yapmaktadır. Bu usta ve işçiler kimi durumlarda İstanbul’dan ya da İmparatorluğun diğer beldelerinden onarım yapılacak yere özel hükümlerle gönderilmektedirler. Örneğin, İzmit-Pertev Paşa Külliyesi’nin onarımı için, ücreti vakıf tarafından ödenmek üzere İstanbul’dan “...5-6 neccar ve 5 nefer duvarcı ve 3-4 taşçı” gönderilmiş¹⁷⁷, yine 991 H. (1583 M.) tarihinde Midilli Kadısına gönderilen bir hükümde¹⁷⁸ “...İstanbul Şehrinin duvarcı ve doğramacıları doğu seferlerinin ardarda gelmesinden orada toplandıkları için, sultanların vakıflarının, diğer vakıfların ve devlet binalarının onarımına ve doğramacılara şiddetle ihtiyaç olduğundan başka, İstanbul Hisarı’nın onarımı, ve sarayın ferman olunan bina ihtiyacı için, Midilli kazasından altı yüz kişi duvarcı ve doğramacıyı gerekli araç ve gereçleriyle çabucak çıkarıp İstanbul şehrine gönderesin...” denmektedir.

Esaslı onarımlarda geçici olarak görev yapanlar nitelik ve nicelik bakımından oldukça zengin bir görünüme sahiptirler. Bunlara ödenen ücretlerin de, kadrolu onarımcılara oranla daha yüksek olduğu

¹⁷⁷ ERDOĞAN, 1968; Belge: 63.

¹⁷⁸ Ahmet Refik, 1977; Belge: 43.

izlenmektedir. 895 H. (1489 M.) yılında Murad II. nin İpsala'daki Camii'nin onarımında ¹⁷⁹ “bennayan ve neccaran” ünvanına sahip kişiler 4-12 akçe, düz işçi olarak niteleyebileceğimiz “ırgadan” 4-6 akçe, tavan nakışlarını yapan nakkaş 30 akçe almaktadır. Aynı belgeden bu onarımda malzeme taşıyan arabacıların, demircilerin, su taşıyıcıların, kurşun kaplamacıların da görev yaptığı anlaşılmaktadır. Yapı ustaları toplam 1312 iş günü, ırgatlar 1568 iş günü çalışmışlardır. Mora'da Balyabadra Kalesi'nin 895 H. (1489 M.) yılı onarımında çalışan kişilerin nitelik, sayı ve ücretleri şöyledir ¹⁸⁰:

Nitelik	Toplam İş Günü	Ücret (Akçe)
Demirci	77	7
	77	6
	166	3
	130	2
Marangoz	109	10
	86	7
	296	6
Harç ve Kireççi	88	3
	157	7
	629	6
Taşçı	203	5
Duvarcı	3102	6
At ile yük taşıyan	287	4,5
Eşek ile yük taşıyan	570	3,5
Düz işçi	31278	3

Onarımcılarla ilgili belgelerden edinilen bilgilerin önemli noktalarını şöyle özetleyebiliriz:

- Onarımlarda çalışma sürekliliği bakımından 2 tür görevlendirme görülür. Bunlar kadrolu ve sürekli görevliler ile belli bir onarım için tutulan kişilerdir. 2. grupta yer alanlar diğerlerine oranla daha fazla ücret almaktadırlar.

- Onarımcılar arasında uzmanlaşma, Fatih döneminden sonra başlamaktadır. Değişik zanaatkar adına ilk kez Fatih Cami ve İmaretî

¹⁷⁹ BARKAN, 1979; s. 206-207.

¹⁸⁰ Aynı; s. 224.

Vakfyesi'nde rastlanmıştır. XV. yüzyıldan önce onarım hizmetlileri olasılıkla gerektiğinde görevlendirilmektedir. Bir onarımda keşfi hazırlayan, onarım uygulamasını yürüten ve uygulamayı denetleyenler, genellikle ayrı kişilerdir.

- Büyük programlı yapı ya da yapı gruplarında, aynı onarımda teknik işleri yapanların yanı sıra, mali ve idari hizmetleri gören ayrı kişiler vardır.

- Vakfiyelerde, ustaların yanında çırakların yetiştirilmesine ilişkin hükümler vardır. Böylece yapı ve onarım mesleğinin devamlılığı sağlanmış olmaktadır.

- Özellikle su yolları ve hamamlar özel onarım teknikleri gerektirdiğinden, bu yapıların onarımı da uzmanlaşmış “su yolcu” ve “hamamcılar” tarafından yapılmaktadır.

- Onarımda çalışan kişilerin ücretleri vakfın yöneticileri ile din görevlilerine oranla az, diğer personele oranla daha çoktur.

IX. SONUÇ

Osmanlı devletinde, yapı alanının değişmeye başladığı XVIII. yüzyıl sonuna değin geçen süredeki “eski eser” ve “onarım” konusunda sıralanmaya çalışılan bu gözlemler, bazı sonuçlar çıkartılabilesine olanak tanımaktadır. Ancak bu sonuçların, tüm dönemler ve tüm olgular için geçerli olduğu söylenemez. İlk 8 bölümde sıralanan gözlemlerin yardımıyla, “onarım yapılma mekanizması” konusundaki bazı hususlar şöyle sıralanabilir:

1. İmparatorluktaki onarım etkinlikleri ayrı bir kurum halinde düzenlenmemiştir. Yeni yapıım etkinlikleri ile ilgilenen kişiler, kurumlar ve yeni yapıım sürecinde uygulanan mali, idari hususlar, aynen onarım etkinlikleri için de geçerlidir.

2. Genelde bir “eski eser” anlayışı ve ilgisinden bahsetmek zordur. Ancak “kullanılan eşya” doğal olarak korunmaktadır. “Kullanılabilirlik”, “işlevini sürdürebilme”, “onarımın parasal kaynağının varlığı”, onarım kararlarını etkileyen ana öğelerdir.

3. Tahrip-Onarım karşıtlığı ilgi çekicidir. Her iki konuda da uç örnekler görülebilmektedir.

4. “Vakıf” kurumu, yapıların oluşmasında olduğu kadar, onarım ve bakımında da en önemli rolü üstlenmiştir. Yapıların sürekliliğinin sağlanmasında en büyük etkindir.

5. Sürekli ve belirli “periyod”larda bakım usulü benimsenmiştir. Böylece büyük yapısal sorunlar çıkması önlenmekte, kullanım kapasitesi üst düzeyde tutulabilmektedir. Buna eşit olarak, esaslı ve büyük onarımlara ancak doğal afetlerden ya da yangınlardan ve savaşlardan sonra ihtiyaç duyulmaktadır. Bakımsızlık nedeniyle onarım, “Vakıf” kurumunun güçsüzleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

EK: 1
BİRİNCİ KEŞİF ÖRNEĞİ
BAYRAMPAŞA HAN'I ONARIM KEŞFİ

	En	Boy	Toplam	Fiyat	Tutarı
Han-ı merkurun üzerinin mahlût toprak sakfı kireçli	50	30	1500	40	60.000
Han derununda sekiler, mahlût	52	2,5	429	20	8.580
Han-ı merkurun derununda kârgir ocaklar, mahlût	aded: 25		140	40	5.600
Bu mahalde iki adet vüzerâ odasının duvarları ve pencere ve kapuları ve ocakları	20	8	160	60	9.600
Üzerinin toprak sakfı müceddeden	8	8	64	80	5.120
Bu mahalde oda-ı merkur ittisâlinde sakaf, Müceddeden	8	8	64	80	5.120
Bu mahalde kârgir taş duvar mahlût	25	1 6	150	40	6.000
Bu mahalde kârgir toprak sakaf	50	30	1500	40	60.000
Bu mahalde mahlût sekiler	30	22 1,5	112	20	2.240
Ocaklar mahlût kârgir	aded: 25		140	40	5.600
Han-ı merkurun tasrasında mahlût kârgir divar	20	1 8	160	40	6.400
Bu mahalde vüzerâ odalarında sakaf, kiremitli	8	8	72	80	5.760
Tahta döşeme	8	8	64	40	2.560
Kapu ve pencere ve ocaklar			25	40	1.000
Ayak çeşmeleri	aded: 3		27	60	1.620
Kuyu üzerinde sundurma	4	2	8	150	1.200
Bu mahalde iki adet oda sakfı	21	8	168	80	13.440
Bu mahalde şa'ir ve saman anbarı üzerinde sakaf	15	8	120	80	9.600
Bu mahalde müceddeden çamur taş divar	20	1 3	60	60	3.600
Han-ı merkur dahilinde furun döşemesi (nân-ı aziz)	3,5	3,5	12	40	480
Üzerinin tolos kubbesi	5	4	20	80	1.600
Furun-ı merkurun ön kemeri			4,5	80	360
Bu mahalde câmi-i şerif üzerinin toprak sakaf	23	23	529	80	42.320
Pencere ve kapu	aded: 6		20	150	3.000
Cami'i şerif derununda sıva	150	8	1200	3	3.600
Minber etrafına tirabuzan			15	40	600
Lökün düz kenar ve kurgun bervecch-i tahmin					
Mutahhar lâğım			220	20	4.400
Kaldırım müceddeden	2000	3	6000	9	54.000
Müceddeden iki adet iskara	20	4 5	400	80	32.000
Müceddeden tolos	15	5	60	120	7.200
Kalup	12	5	60	20	1.200
Müceddeden ayak kârgir	aded: 4		36	80	2.880
Köprü-i merkurun üzerinin döşemesi	20	12	240	40	13.600
Ber müceb-i keşf-i defter yekûn					427.580

(KAYNAK: Cengiz ORHONLU: "Bayram Paşa Kervansarayı"; *Vakıflar Dergisi*, X, s. 209-210.)

EK: 2

İKİNCİ KEŞİF ÖRNEĞİ

Edirne Sarayı, 964-965 H. (1556-1557) M. Yılları Onarımı.

Malzemenin Niteliği	Toplam	Tutarı
Bahâ-i çüb-ı mane	11 kıt ^{ca}	660
Bahâ-i çüb-ı sütun	49 kıt ^{ca}	1925
Bahâ-i çüb-ı kirişlik	186 kıt ^{ca}	7825
Bahâ-i çüb-ı erba ^{cin}	178 kıt ^{ca}	2127
Bahâ-i çüb-ı sırık	833 kıt ^{ca}	6569
Bahâ-i çüb-ı hatul	93 kıt ^{ca}	551
Bahâ-i çüb-ı hamsin	7 kıt ^{ca}	205
Bahâ-i elvâh-ı ip	4921 kıt ^{ca}	9526
Bahâ-i pedavra	24967 kıt ^{ca}	3953
Bahâ-i sırık-ı çam	2150 kıt ^{ca}	4284
Bahâ-i seng-i binâ	3168 ^{ca} araba	31885
Bahâ-i seng-i yarma	13 ^{ca} araba	130
Bahâ-i seng-i kapak	525 kıt ^{ca}	1745
Bahâ-i seng-i taban	49 kıt ^{ca}	984
Bahâ-i seng-i Dimetoka	238 zira ^{ci}	2198
Bahâ-i seng-i kaygan-ı siyah	860 kıt ^{ca}	3129
Bahâ-i seng-i ateş	4 kıt ^{ca}	500
Bahâ-i alçı	66 kile- 1,5 şinik	930
Bahâ-i mertek-i kayın	356 kıt ^{ca}	356
Bahâ-i kireç	709 kantar	2836
Bahâ-i hâki	2 ^{ca} araba	36
Bahâ-i gırbal	2 kıt ^{ca}	9
Bahâ-i sırça-i cam	526 kıt ^{ca}	1300
Bahâ-i keten	267 kıyye	1068
Bahâ-i tel-i âhen	25 kıyye	750
Bahâ-i teneke	879 kıt ^{ca}	1261
Bahâ-i mertek-i dikme	41 kıt ^{ca}	51
Bahâ-i elvâh-ı fındık	23 kıt ^{ca}	644
Bahâ-i Teneke-i bazı	2 kıt ^{ca}	14
Bahâ-i ekvâh-ı bazı	7 kıt ^{ca}	175
Bahâ-i sırık-ı ihlamur	2 kıt ^{ca}	1
Bahâ-i mismâr-ı katul	2 kantar- 14 kıyye	510
Bahâ-i mismâr-ı mertek	20 kantar- 6 kıyye	3788
Bahâ-i mismâr şımar-ı kebîr	11500 ^{ca} aded	1552
Bahâ-i mismâr şımar-ı miyâne	1600 ^{ca} aded	165
Bahâ-i mismâr şımar-ı hurde	3000 ^{ca} aded	300
Bahâ-i mismâr şayka	60200 ^{ca} aded	2408
Bahâ-i mismâr baskı	1100 ^{ca} aded	110
Bahâ-i mismâr çubık	7700 ^{ca} aded	154
Bahâ-i mismâr pedavra	147000 ^{ca} aded	1925
Bahâ-i mismâr şişe	2200 ^{ca} aded	17
Bahâ-i mismâr tavan	1500 ^{ca} aded	31
Bahâ-i mismâr muşamma	5000 ^{ca} aded	50
Bahâ-i küski-i âhen	2 kıt ^{ca}	60
Bahâ-i kürek-i âhen	50 kıt ^{ca}	400
Bahâ-i kazma	40 ^{ca} aded	240
Bahâ-i Çapa	10 ^{ca} aded	130
Bahâ-i kiremid-i Firengi	54500 ^{ca} aded	7630
Bahâ-i tuğla-i nîme	15250 ^{ca} aded	2105
Bahâ-i tuğla-i çarşu	5600 ^{ca} aded	1400

(KAYNAK; BARKAN, 1979, s. 250-252.)

EK: 3
ONARIMCI ÜCRETLERİ

Yapının Adı	Onarım Niteliği	Ücreti Akçe/gün
Edirne, Bayezid II. İmaret (1489-90)	— Meremmet-i dolab ve anbarha (Dükkan, değirmen ve depo onarımcısı)	4
	— Meremmet-i imaret ve gayrihu (imaret ve diğerlerinin onarım- cısı)	2
Ergene, Murad II. İmaret (1489-1491)	— Meremmet-i dekaikin-i serracin ve gayrihu (Saraç dükkanları onarımcısı)	4
Edirne, Bayezid I. İmaret (1490)	— Meremmeti	5
Ayasofya Camisi (1489-1491)	— Meremmeti	5
Fatih Cami ve İmaret (1489-1490)	— Meremmetciyan (6 kişi)	4
	— Katib-i Meremmet (2 kişi)	4
Edirne, 3 Şerefeli Cami (1490-1491)	— Mimar-ı Meremmet-i Evkaf	15
	— Katib-i meremmetciyan-ı rah-ı ab (Su yolu onarımcıları katibi)	6
	— Meremmet-i hammamat (2 kişi)	4
	(Hamam onarımcısı)	4
	— Meremmet-i Cami	7
Edirne, Murat II. İmaret (1489-1490)	— Sürbger (Kurşuncu)	7
	— Meremmeti (2 kişi)	4
Süleymaniye Cami ve İma- reti (1585-1586)	— Meremmeti (2 kişi)	5 ve 8
	— Meremmet-i minare-i kaşi (Çini onarımcısı)	2
Edirne, Bayezid II. İmaret (1616-1617)	— Meremmet-i imaret	2
Edirne, Bayezid II. İmaret (1616-1617)	— Cemaat-ı Meremmetciyan (11 kişi)	4
	— Meremmeti (2 kişi)	4
	— Meremmet-i rah-ı ab	4
	— Sürbî (2 kişi)	2 ve 3
	— Meremmet-i Hamam (2 kişi)	6

(KAYNAK: BARKAN, 1964; Çeşitli yerler.)